

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानात्मक संरचना

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर
तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
बलबहादुर भण्डारी
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर

२०६९

शोध निर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षका छात्र बलबहादुर भण्डारीले दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि मेरा निर्देशनमा रही तयार पार्नु भएको **सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानात्मक संरचना** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
उप-प्रा.डा. नारायण गड्तौला

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर

मिति: २०६९/०६/२६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पसका छात्र बलबहादुर भण्डारीले त्रि.वि., स्नातकोत्तर तहमा नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको **सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानात्मक संरचना** शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. विभागीय प्रमुख, प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम .....
२. शोधनिर्देशक, उप-प्रा.डा. नारायण गड्तौला .....
३. बाह्य परीक्षक, उप-प्रा. एकनारायण पौडेल .....

मिति: २०६९/०६/२८

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु उप-प्रा.डा. नारायण गड्तौलाको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्ना विविध कार्य व्यस्तताका बीचमा पनि अमूल्य समय निकाली अत्यन्तै सौहाद्रपूर्ण तवरले मलाई यस शोधकार्यमा समुचित निर्देशन दिनुहुने शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरुप्रति सर्वप्रथम म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोध प्रस्तावलाई स्वीकृति प्रदान गरी मलाई यो शोधकार्य गर्ने अवसर प्रदान गर्नु हुने विभागीय प्रमुख प्रा.डा.देवीप्रसाद गौतम ज्यूप्रति म कृतज्ञ छु । यस शोधपत्रको तयारी गर्ने क्रममा आवश्यक सामग्रीहरू उपलब्ध गराउनुका साथै आवश्यक जानकारी दिई सहयोग गर्नु हुने नेपाली केन्द्रीय विभागका सम्पूर्ण श्रद्धेय गुरुज्यूहरूप्रति म हार्दिक अभार प्रकट गर्दछु ।

हालसम्मको अध्ययनका क्रममा प्रेरणा प्रदान गरिरहनु हुने मेरा पूज्य पिता तेजबहादुर भण्डारी र ममतामयी माता गोमाकुमारी भण्डारी, दाजु बेगबहादुर भण्डारी र भाउजू हिमा भण्डारीप्रति म ऋणि छु । मेरो हरेक क्षणमा प्रगतिको कामना गर्ने जीवन सङ्गिनी ईश्वरी भण्डारी र छोरा अपील भण्डारी मेरो लागि अविस्मरणीय छन् । सशोधकार्यका क्रममा विविध सामग्रीहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, विभागीय पुस्तकालय, पाठ्यसामग्री पसल घण्टाघरप्रति धन्यवाद दिनु म आफ्नो कर्तव्य ठान्दछु । शोधपत्र तयार पार्दा आवश्यक सहयोग प्रदान गर्नुहुने रेशम पुन बलबहादुर भट्टराई, रोशन भट्टराई र राजु भट्टराई लगायत सम्पूर्ण सहयोगी महानुभावहरूप्रति म कृतज्ञ छु । प्रस्तुत शोधपत्रलाई यथासम्भव शुद्धताका साथ बडो लगनशीलता पूर्वक टड्कण गर्ने कीर्तिपुरकी दिव्या क्षेत्री 'पूर्णमा'लाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र २०६५/०६६

क्रमाङ्क २४०

मिति : २०६९/०६/२८

.....

बलबहादुर भण्डारी

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौँ

विषयसूची

	पृष्ठ
पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय	१-६
१.१ विषय परिचय	१
१.२. समस्या कथन	२
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता	४
१.६ शोधविधि	५
१.६.१ सामग्री सङ्कलन विधि	५
१.६.२ सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार	५
१.७ शोधपत्रको रूपरेखा	६
१.८ सन्दर्भसामग्री सूची	६
दोस्रो परिच्छेद : जगदीशशमशेर राणाको सङ्क्षिप्त जीवनी	७-१६
२.१ विषयप्रवेश	७
२.२ जीवनी	७
२.२.१ जन्म र बाल्यकाल	७
२.२.२ शिक्षा	७
२.२.३ भ्रमण	८
२.२.४ सामाजिक कार्य	९
२.२.५ पुरस्कार तथा सम्मान	१०
२.३ जगदीशशमशेर राणाको व्यक्तित्व	१०
२.४ साहित्यिक प्रेरणा र लेखनारम्भ	१४
२.५ जगदीश शमशेर राणाको साहित्यिक यात्रा	१४
२.६ जगदीशशमशेर राणाको साहित्यिक प्रवृत्ति	१५
२.७ निष्कर्ष	१६

तेस्रो परिच्छेद : समाख्यानको सैद्धान्तिक स्वरूप	१७-५७
३.१ विषय प्रवेश	१७
३.२ आख्यानको परिचय	१७
३.३ आख्यानको स्वरूप	१९
३.४ आख्यानका भेद	२०
३.५ उपन्यासको सैद्धान्तिक पक्ष	२३
३.५.१ पूर्वीय मान्यताका आधारमा उपन्यास शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थ र तात्पर्य	२३
३.५.२ पाश्चात्य मान्यताका आधारमा उपन्यास शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थ र तात्पर्य	२४
३.५.३ उपन्यासको परिभाषा	२५
३.५.३.१ पाश्चात्य परिभाषामा : उपन्यास	२६
३.५.३.२ पूर्वीय परिभाषामा : उपन्यास	२६
३.५.३.२.१ हिन्दी परिभाषामा : उपन्यास	२७
३.५.३.२.२ नेपाली परिभाषामा : उपन्यास	२८
३.५.४ उपन्यासको वर्गीकरण	२९
३.५.४.१ विषयवस्तुका आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण	२९
३.५.४.२ शैलीका आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण	३६
३.६ उपन्यासका तत्त्वहरू	३९
३.६.१ कथानक	४०
३.६.२ चरित्र	४२
३.६.२ परिवेश	४७
३.६.३ दृष्टिबिन्दु	४७
३.६.४ सारवस्तु	५०
३.६.५ भाषा	५०
३.६.६ शैली	५१
३.७ आख्यानशास्त्रको परिचय	५२
३.८ आख्यानको विश्लेषणको आख्यान शास्त्रीय प्रारूप	५३

३.८.१ वस्तुसार	५३
३.८.२ अभिमुखीकरण	५३
३.८.३ जटिलीकरण	५४
३.८.४ मूल्याङ्कन	५४
३.८.५ परिणाम	५४
३.८.६ कथान्तक	५५
३.९ निष्कर्ष	५५
चौथो परिच्छेद : सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानशास्त्रीय विश्लेषण	५८-८५
४.१ वस्तुसार	५८
४.२ अभिमुखीकरण	६५
४.३ जटिलीकरण	७४
४.४ मूल्याङ्कन	७८
४.५ परिणाम	८३
४.६ कथान्तक	८५
पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार	८६-८९
सन्दर्भसामग्री सूची	९०-९३

सङ्क्षेपीकरण सूची

इ.	-	इस्वी सन्
एम्. ए.	-	मास्टर्स अफ आर्ट्स
चौ.सं.	-	चौथो संस्करण
ते.सं.	-	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	-	दोस्रो संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पाँ.सं.	-	पाँचौ संस्करण
पृ.	-	पृष्ठ
प्रा.	-	प्राध्यापक
प्रा.डा.	-	प्राध्यापक डाक्टर
प्रा.लि	-	प्राइभेट लिमिटेड
वि.सं.	-	विक्रम संवत्
सम्पा.	-	सम्पादक
सा.सं.	-	सातौं संस्करण
...	-	केही छोडिएका अंश

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

जगदीशशमशेर राणा (१९८६) आधुनिक नेपाली साहित्यिकजगत्का सशक्त प्रतिभा हुन् । साहित्यकार राणाले औपचारिक लेखनको प्रारम्भ समालोचनात्मक कृति **मुनामदन भ्रमण** (२००३) बाट गरेका हुन् । समालोचनात्मक लेखनबाट आफ्नो साहित्यिक यात्रा प्रारम्भ गरेका राणा साहित्यका कविता, निबन्ध आख्यान, विधा तथा समालोचनाका क्षेत्रमा कलम चलाउन विशेष सक्रिय देखिन्छन् । साहित्यमा मात्र नभएर राजनीतिमा पनि सक्रियता देखाउने राणाको साहित्यिक व्यक्तित्वभित्र स्रष्टा र द्रष्टा दुवै किसिमको व्यक्तित्व देखापर्दछ भने उनको व्यक्तित्व नृत्य, सङ्गीत र सांस्कृतिक अनुसन्धानको क्षेत्रसम्म पनि फैलिएको छ । वि.सं २०३७ मा मदन पुरस्कारबाट पुरस्कृत **नरसिंह अवतार** महाकाव्य उनको चर्चित कृति हो । आख्यानका क्षेत्रमा **सेतो ख्याकको आख्यान** (वि.सं २०६०) उपन्यास नै राणालाई उपन्यासकार व्यक्तित्वका रूपमा परिचित गराउने पुस्तकाकार कृति हो । राणाले आफूलाई आख्यानमा पनि सांस्कृतिक लेखन तथा प्रयोगशील लेखनबाट परम्पराभन्दा भिन्न आख्यानकार व्यक्तित्वलाई चिनाएका छन् ।

जगदीशशमशेर राणाको उपन्यासको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने क्रममा **सेतो ख्याकको आख्यान** उपन्यासलाई नै उनको पहिलो औपन्यासिक कृतिको रूपमा लिन सकिन्छ । राणाको यो उपन्यासको कथानकलाई स्रोतगत दृष्टिले हेर्दा यसको कथानक इतिहास सापेक्ष काल्पनिक, स्वैरकाल्पनिक मिथक आदिको मिश्रणद्वारा तयार भएको पाइन्छ । **सेतो ख्याकको आख्यान** उपन्यासको विधातात्त्विक आधारमा कृतिपरक अध्ययन भए तापनि यसको आख्यानशास्त्रीय आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण भएको पाइँदैन । त्यसैले यहाँ आख्यान विश्लेषणको आख्यान शास्त्रीय आधारमा **सेतो ख्याकको आख्यान** उपन्यासको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२. समस्या कथन

उपन्यासकार जगदीशशमशेर राणाद्वारा लिखित सेतो ख्याकको आख्यान (२०६०) उपन्यास परम्पराभन्दा भिन्न सांस्कृतिक तथा प्रयोगशील उपन्यास हो । यस उपन्याससँग सम्बन्धित भएर विधातात्त्विक आधारमा कृतिपरक अध्ययन भए पनि अन्य पक्षका बारेमा अध्ययन तथा विश्लेषण भएको पाइँदैन, तसर्थ सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानशास्त्रीय अध्ययन गर्नु मुख्य समस्या रहेको प्रस्तुत शोध पत्रसँग सम्बन्धित मुख्य समस्याहरू निम्नलिखित छन् :

(क) जगदीशशमशेर राणाको सङ्क्षिप्त जीवनी कस्तो रहेको छ ?

(ख) सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यास आख्यानशास्त्रीय दृष्टिले के कस्तो रहेको छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

जगदीशशमशेर राणा नेपाली साहित्यका एक बहुमुखी प्रतिभा हुन् । स्रष्टा र द्रष्टा दुवै साहित्यिक व्यक्तित्व भएका राणाको सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यास ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा प्रयोगशील उपन्यास हो । नेपाली उपन्यास परम्परामा राणाको योगदानको चर्चासँगै उनको औपन्यासिक कृति सेतो ख्याकको आख्यानको आख्यानशास्त्रीय आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरी सम्भावित समस्याहरूलाई निदान गर्नु नै प्रस्तुत शोधपत्रको उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्यलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

(क) सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासका उपन्यासकार जगदीश शमशेर राणाको सङ्क्षिप्त जीवनीको निरूपण गर्नु ।

(ख) सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानशास्त्रीय दृष्टिले विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

जगदीशशमशेर राणाद्वारा लिखित सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यास ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा मिथकीय विषयवस्तुको स्रोत ग्रहण गरी लेखिएको आधुनिक उपन्यास हो । यस उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गर्ने क्रममा समालोचकहरूले विभिन्न कोण प्रतिकोणबाट अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ । वि.सं २०६० मा प्रकाशित यो उपन्यासका

बारेमा समालोचकहरूले औपचारिक रूपमा २०६१ सालबाट विभिन्न पत्र-पत्रिका तथा पुस्तकहरूमा समीक्षा गरेको पाइन्छ । यसरी समीक्षा गरेका सम्पूर्ण समीक्षात्मक कार्यलाई समेट्न नसकिए तापनि जे जति प्राप्त भएको छ, तिनको सङ्क्षिप्त विवरणलाई कालक्रमिक रूपमा यस शोधपत्रमा उल्लेख गरिएको छ :

इन्द्रबहादुर राई (२०६१) ले गरिमा पत्रिकामा सेतो ख्याकको आख्यानको वैचारिक बनोट भन्ने लेखमा “आख्यान महाकाव्यिक छ, महाकाव्यिक कारण सामयिक समाजमा समष्टिमा चतुर्वर्गको विशद् विवृत्त छ नवरसमा । यसका साथै आख्यानमा लेखकले चतुर्वर्गमा पर्ने कामलाई लेख्नै पर्ने थियो; वैशेषिक महत्व सहित लेखिएको छ, आध्यात्मिक आधारसहित” भनेका छन् । यस समीक्षा मार्फत राईले यस कृतिलाई पूर्वीय महाकाव्य मान्यतामा आधारित भएर लेखिएको महाकाव्य जस्तो मानेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०६२) ले मधुपर्क पत्रिकामा विचलित मूल्यको औपन्यासीकरण : सेतो ख्याकको आख्यान भन्ने लेख मार्फत उपन्यासको संरचनात्मक आयतन निकै बृहत् रहेको भनेका छन् । यसलाई अझ स्पष्ट पाउँ उनले यसको आरम्भ, विकास र उत्कर्षको क्षणहरू पहिल्याउन सकिन्न पनि भनेका छन् । यसको पात्रको नायकीय तथा अन्य कुनै पनि हैसियत पहिल्याइरहन पनि आवश्यक छैन भनेका छन् । त्यसैगरी यसमा पात्रलाई पनि नयाँ किसिमबाट प्रयोग गरिएकाले उपन्यासको नायक यही हो भनेर किटान गर्नु पर्ने आवश्यक नभएको भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।

इन्द्रबहादुर राई (२०६३) ले गरिमा पत्रिकामा सेतो ख्याकको आख्यान : बुनोट भन्ने लेख मार्फत “आख्यानको लेखसंरचनामा पुराना र नयाँ विभिन्न लेखन विधि र शैलीको जोड्न उपयोग, घनवादिक तल, सङ्ग्रथन आदिको प्रचुर प्रयोगले र दृष्ट विषमबहुलताले कृति बहुसुरको बनेको छ” भनेका छन् । यस समीक्षा मार्फत यस कृतिलाई एकभित्र अनेक प्रसङ्ग भएको कुरा जनाएका छन् ।

कमलराज उपाध्याय (२०६६) ले सेतो ख्याकको आख्यानको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको अप्रकाशित शोधपत्रमा “उपन्यासमा मूल कथानक बाहेक थुप्रै गौण कथानक र कथानक चूर्णक रहेकाले ती सबैको कौतूहलतालाई समन गर्दै कथानकले पूर्णता प्राप्त गरेको देखिँदैन । यसमा ख्याक कथाले भने कौतूहलताको समन गर्दै पूर्णता प्राप्त

गरेकोले यसको कथानकको आदि, मध्य र अन्त्यको आङ्गिक शृङ्खला देखाउन सकिन्छ । तर सम्पूर्ण उपन्यासलाई नै आदि, मध्य र अन्त्यको पाँच अवस्थामा देखाउने स्थिति छैन” भनेका छन् । यस शोधपत्र मार्फत उपाध्यायले उपन्यास परम्परागत कथानक तत्त्वको पूर्णतः पालन नभएको र नयाँ प्रयोग भएको प्रयोगशील उपन्यास भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यहरूबाट सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानात्मक संरचनाको बारेमा इन्द्रबहादुर राई र राजेन्द्र सुवेदीले सामान्य चर्चा गरेका छन् । त्यस्तै कमलराज उपाध्यायले पनि सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन गर्ने क्रममा आख्यानात्मक संरचनाको सामान्य रूपमा उल्लेख गरेका छन् । यसर्थ यस उपन्यासको आख्यानात्मक संरचनाको बारेमा विस्तृत अध्ययन विश्लेषण हुन बाँकी रहेकोले यस विषयमा केन्द्रित रही अध्ययन विश्लेषण प्रस्तुत शोधपत्रमा गरिएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

जगदीशशमशेर राणाद्वारा लिखित सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यास २०६० सालमा प्रकाशित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा काठमाडौँका अन्तिम मल्ल राजा जयप्रकाश मल्लको अन्तिम वर्षको कथा हो भन्ने कुरा सूचित गरिए पनि विषयगत, विचारगत तथा प्रस्तुतिगत पक्षलाई सार्वकालिक र सार्वभौमिक सन्दर्भ दिन खोजिएको छ । यस उपन्यासको सन्दर्भमा जे जति अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन भए पनि आख्यानमा केन्द्रित भएर कुनै विश्लेषण र मूल्याङ्कन भएको पाइँदैन । त्यसैले सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानशास्त्रीय विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको औचित्य रहेको छ । शोधपत्रमा आख्यानको व्यापक रूपमा अध्ययन गरिएको हुँदा यस विषयमा अध्ययन गर्न चाहने अध्येताहरूले थप ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नेछन् । त्यसै गरी कुनै पनि कृतिको आख्यानशास्त्रीय अध्ययन तथा विश्लेषण गर्न चाहने शोधार्थीले सामान्य मार्ग निर्देशन प्राप्त गर्नेछन् । त्यसैले सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासलाई आख्यान विश्लेषणको सिद्धान्त तथा आख्यानशास्त्रीय आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत शोधपत्रको सीमाङ्कन रहेको छ ।

१.६ शोधविधि

शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार ढाँचा पर्दछन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा निम्नलिखित सामग्री सङ्कलन विधि र सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ :

१.६.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा समस्याको प्रामाणिक समाधानका लागि उपयुक्त सामग्रीको आवश्यकता पर्ने देखिन्छ । मूलतः समस्या कथनमा उल्लेख गरिएका प्रश्नहरूको प्रामाणिक समाधानका लागि प्राथमिक स्रोत र द्वितीयक स्रोत अन्तर्गतका सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत राणाको सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यास तथा विश्लेषणको आधार लिइने छ भने द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत प्रस्तुत उपन्याससँग सम्बन्धित लेख, रचना तथा शोधनिर्देशकसँग परामर्श गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.६.२ सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत शोधको प्राज्ञिक समाधानका लागि सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन तथा विश्लेषणमा विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । आख्यान विश्लेषणका विभिन्न सैद्धान्तिक आधारहरूमा आख्यानशास्त्रीय अध्ययन विश्लेषण पनि एक नवीन आधार हो । प्रस्तुत शोधपत्रमा सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानशास्त्रीय आधारमा विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

(क) वस्तुसारको परिचय

अ. पाठगत तथ्याङ्क

आ. तथ्याङ्कको विश्लेषण

(ख) अभिमुखीकरणको परिचय

अ. पाठगत तथ्याङ्क

आ. तथ्याङ्कको विश्लेषण

(ग) जटिलीकरणको परिचय

अ. पाठगत तथ्याङ्क

- आ. तथ्याङ्कको विश्लेषण
- (घ) मूल्याङ्ककनको परिचय
- अ. पाठगत तथ्याङ्क
- आ. तथ्याङ्कको विश्लेषण
- (ङ) परिणामको परिचय
- अ. पाठगत तथ्याङ्क
- आ. तथ्याङ्कको विश्लेषण
- (च) कथान्तकको परिचय
- अ. पाठगत तथ्याङ्क
- आ. तथ्याङ्कको विश्लेषण

१.७ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई व्यवस्थित र सुगठित बनाउनका लागि निम्नलिखित परिच्छेदको विभाजन गरिएको छ । यस बाहेक अध्ययनको क्रममा आवश्यकता अनुसार उक्त परिच्छेदहरूमा थप उपशीर्षकहरूको समेत व्यवस्था गरी अध्ययन गरिएको छ । यस शोधपत्रको मुख्य परिच्छेदहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : जगदीशशमशेर राणाको सङ्क्षिप्त जीवनी

तेस्रो परिच्छेद : समाख्यानको सैद्धान्तिक स्वरूप

चौथो परिच्छेद : आख्यानशास्त्रीय आधारमा सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको विश्लेषण

पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार

१.८ सन्दर्भसामग्री सूची

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा प्रयोगमा आएका सम्पूर्ण सामग्रीहरूलाई यस शोधपत्रको अन्त्यमा राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

जगदीशशमशेर राणाको सङ्क्षिप्त जीवनी

२.१ विषयप्रवेश

जगदीशशमशेर राणाले लेखेको सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानात्मक संरचनाको अध्ययन शीर्षकमा अध्ययन गर्ने क्रममा उनको जीवनीबारे पनि सामान्य जानकारी दिन आवश्यक हुने भएकोले उनको जीवनी र व्यक्तित्वको सामान्य चर्चा गरिएको छ । यस परिच्छेदमा उनको जीवनी, व्यक्तित्व, प्रेरणा तथा साहित्यिक यात्रा र उनका साहित्यिक विशेषताको सामान्य परिचय दिइएको छ ।

२.२ जीवनी

जगदीशशमशेर राणाको जीवनी शीर्षकअन्तर्गत उनको जन्म र बाल्यकाल, शिक्षा, भ्रमण, सामाजिक कार्य र पुरस्कार तथा सम्मानको चर्चा गरिएको छ :

२.२.१ जन्म र बाल्यकाल

जगदीशशमशेर राणाको जन्म वि.सं १९८६ भदौ ३ गते त्रयोदशीका दिन काठमाडौँमा भएको हो । उनी एक खानदानी राणा परिवारमा जन्मिएका व्यक्ति हुन् । बबरशमशेर जवराका नाति तथा मृगेन्द्रशमशेरका छोरा जगदीशशमशेर पाँच दाजुभाइ मध्येमा माहिला हुन् । यिनको न्वारानको नाम जगदीशशमशेर भए पनि चिनामा चाहिँ जयदेवशमशेर नाम लेखिएको छ । आफ्नो जिज्युमुमाले प्यारो गरी बोलाउने गरेको नाम नारायण हजुर भए पनि यिनको वास्तविक र प्रचलित नाम चाहिँ जगदीशशमशेर राणा नै हो ।

जिज्युबा चन्द्रशमशेरको मृत्युपश्चात् हजुरबा बबरशमशेरसँग बबरमहलमा यिनको बाल्यकाल बित्यो बबरमहलको सुख सयलमा खेल्ने कुद्ने र अध्ययन गर्ने गरी समय बितेकाले पनि यिनको बाल्यावस्था आनन्दपूर्वक बितेको देखिन्छ ।

२.२.२ शिक्षा

यस शीर्षक अन्तर्गत जगदीशशमशेर राणाको स्कूले शिक्षा र उच्च शिक्षाको चर्चा गरिएको छ :

(क) स्कुले शिक्षा

जगदीशशमशेर राणाको अक्षरारम्भ वि.स १९९० को वसन्त पञ्चमीको दिन पण्डित रुद्रकान्त अधिकारीबाट भएको थियो । अङ्ग्रेजी शिक्षाका प्रथम गुरु भने लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा थिए (घिमिरे, २०५४ : १२) । सुखी सम्पन्न राणा परिवारमा जन्मिएकाले शिक्षादीक्षाको बन्दोवस्त घरमै मिलाइएको देखिन्छ । यिनले घरमै अङ्ग्रेजी बाहेक गणित, इतिहास, नेपाली, संस्कृत, भूगोल र चित्रकला आदि जस्ता विषयको अध्ययन गर्दै जुद्धोदय पब्लिक स्कुलबाट जाँच दिएर स्कुले शिक्षा प्राइभेट रूपमा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेका हुन् (घिमिरे, २०५४ : १३) ।

(ख) उच्च शिक्षा

माध्यमिक शिक्षा पूरा गरेपछि उनको उच्चशिक्षा बाजे बबरशमशेरको नेपालमै शिक्षा ल्याउन भन्ने चाहनाले गर्दा त्रिचन्द्र कलेजबाट सुरु भएको हो । तत्कालीन समयमा पटना विश्वविद्यालयको मातहतमा रहेको त्रिचन्द्र कलेजमा इतिहास विषयमा अनर्स गर्ने अनुमति यिनले पाए । प्रमाणपत्र तहमा उत्कृष्ट नतिजा पाएपछि यिनले अङ्ग्रेजी, नेपाली, नागरिकशास्त्र, अर्थशास्त्र पनि पढ्दै इतिहास विषयमा अनर्स वा स्नातक तहमा पटना विश्वविद्यालयबाट प्रथम हुँदै उत्तीर्ण गरे ।

यिनी २००६ सालतिर स्नातकोत्तर तहको अध्ययनको लागि इलाहाबाद विश्वविद्यालयको छात्र भए । भारतको इलाहाबादस्थित यस विश्वविद्यालयमा रहेर हाल राजनीतिशास्त्र अन्तर्गत पढाइ हुने तर तत्कालीन अवस्थामा इतिहास विषयअन्तर्गतको अन्तर्राष्ट्रिय मामिला र कानून विषयमा यिनले वि.सं. २००९ मा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरे (भट्टराई, २०५१ : १४९) । यसका साथै उनले साहित्य, संस्कृति र सभ्यताको अध्ययन र अवलोकन गर्दै पूर्वीय दर्शनको पनि गहिरो अध्ययन गरेको देखिन्छ ।

२.२.३ भ्रमण

जगदीशशमशेर राणाले अध्ययनका क्रममा विभिन्न देश र विदेशका स्थानहरू घुमेको देखिन्छ । दर्शन, कला साहित्यको अध्ययनका निम्ति अमेरिका, ग्रीस, इटाली

आदिको भ्रमण गर्नुका साथै मध्यपूर्वको इजिप्टको भ्रमण गर्ने रुचि देखाएका छन् ।
सांस्कृतिक अध्ययनका क्रममा भक्तपुरका विभिन्न स्थान घुमेका छन् ।

२.२.४ सामाजिक कार्य

जगदीशशमशेर राणाको सामाजिक कार्यलाई निम्नलिखित प्रकारले छुट्याएर हेर्न सकिन्छ :

(क) कवि सम्मेलनको निरीक्षण मन्त्री

वि.सं २००४ जेठ १५ गते देखि १७ गतेसम्म नेपालमा प्रथम कवि सम्मेलन भएको थियो (प्रधान, २००४ : १०८) । वि.सं. १९९७ मा भएको पुस्तकालय पर्वपछि कवि सम्मेलन हुन गाह्रो कार्य थियो तर श्री ३ पद्म शमशेर गद्दी आसीन भएपछि शिक्षा विभागको डाइरेक्टर पदमा मृगेन्द्रशमशेरको पुनर्वाहली भयो । बुबा मृगेन्द्रशमशेरको अनुमति पाएर जगदीशशमशेर राणाले निरीक्षण मन्त्री पदमा रहेर प्रथम कवि सम्मेलन ३ दिनसम्म सफलतापूर्वक आयोजना गरे । यसरी सफलतापूर्वक निरीक्षण मन्त्रीका पदमा रही प्रथम कवि सम्मेलन आयोजना गरेकाले पुनः दोस्रो राष्ट्रिय कवि सम्मेलन उनको संलग्नतामा समाप्त यो ।

(ख) राजनीतिक कार्यकर्ता

जगदीशशमशेर राणामा राजनीतिक तथा सांस्कृतिक चेतना २००७ साल पूर्व नै विकसित भएको हो । उनमा राजनीतिक उदारवादी दृष्टिकोण पलाउनुमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला तथा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको वैचारिक अवधारणाहरूको थोरधेर प्रभाव रहेको छ । स्नातकोत्तर तहको अध्ययन समाप्त गरेर राणाले २००९ पछि राष्ट्रवादी गोर्खा परिषद्को प्रचार विभागका अध्यक्ष पदमा रहेर नीति निर्माण, घोषणापत्र र मस्यौदा तयार पारे । २०१५ सालमा सुदूरपश्चिमेली सङ्गठनको जिम्मेवारी ग्रहण गरेका जगदीशशमशेर २०१५ सालको आमनिर्वाचनमा पराजित भए पनि प्रमुख प्रतिपक्षी दल गोर्खा परिषद्का सांस्कृतिक प्रवक्ता पदमा नियुक्त भए । यस क्रममा उनको तत्कालीन प्रधानमन्त्री विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालासँग निकटता बढ्यो ।

२०१७ सालको प्रजातन्त्र विरोधी कदमको विरोधका कारण जेल सजाय समेत भोगेका जगदीशशमशेर त्यसपछि निर्वासित जीवन बिताउन थाले । यसरी २००९

सालदेखि नै सङ्गठनात्मक कार्यमा जुटेका उनी २०४६ सालको आन्दोलनद्वारा प्राप्त बहुदलीय संसदीय व्यवस्थामा आस्था राख्दै नेपाल आउने गर्न थाले । २०४८ सालको राष्ट्रिय सभाको निर्वाचनमा पराजित भए पनि उनी पछि २०४९ सालमा राष्ट्रिय सभासदका रूपमा मनोनित भएका थिए ।

२.२.५ पुरस्कार तथा सम्मान

साहित्यका क्षेत्रमा चर्चित व्यक्तित्वका रूपमा चिनिएका जगदीशशमशेर राणाले नेपाली भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याए वापत विभिन्न मान सम्मान र पुरस्कारद्वारा सम्मानित भएका देखिन्छन् । उनले नरसिंह अवतार महाकाव्यद्वारा २०३७ सालको मदन पुरस्कार प्राप्त गरेका थिए ।

२.३ जगदीशशमशेर राणाको व्यक्तित्व

जगदीशशमशेर राणाको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू छन् । उनले साहित्यका क्षेत्रमा मुनामदन भ्रमण २००३ समालोचनात्मक लेखबाट आफ्नो साहित्यिक यात्रा सुरु गरेको देखिन्छ । उनको समालोचनात्मक व्यक्तित्व अतिरिक्त कवि, निबन्धकार, सांस्कृतिक लेखक तथा आख्यानकार व्यक्तित्व प्रवल रहेको छ । आफ्ना सृजनालाई बौद्धिकताको कसी घोट्ने राणाका साहित्यिक व्यक्तित्वका अतिरिक्त सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, कलाकार तथा नाट्यसङ्गीत सम्बन्धी व्यक्तित्व पनि उत्तिकै सशक्त रूपमा अगाडि बढेको पाइन्छ । यिनै व्यक्तित्वका पाटाहरूको सामान्य जानकारी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) साहित्यिक व्यक्तित्व

जगदीशशमशेर राणाको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई पनि साहित्यिक स्रष्टा व्यक्तित्व र द्रष्टा व्यक्तित्व गरी दुई भागमा विभक्त गरी हेर्न सकिन्छ :

(अ) स्रष्टा व्यक्तित्व

जगदीशशमशेर राणाको स्रष्टा व्यक्तित्वमा कवि व्यक्तित्व महत्त्वपूर्ण छ । साहित्यस्रोत पत्रिकाबाट कविता लेख्न सुरु गरेका राणाका प्रगति पत्रिकामा दुई कविता र रूपरेखामा चार कविताहरू प्रकाशित भएका छन् । यिनको साहित्यस्रोत पत्रिका

भन्दा पनि प्रगतिकालीन कवितामा प्रयोगशीलता पढ्नको रुचि देखा परेको छ, भने रूपरेखामा प्रकाशित कविता प्रयोगात्मक नै छन् (घिमिरे, २०६४ : ६५) ।

यिनको कवि व्यक्तित्वको उत्कर्षता नरसिंह अवतार २०३७ लाई प्रयोगवादी लामो कविता वा महाकाव्यात्मक चेष्टा (त्रिपाठी, २०६० : १२९) का अतिरिक्त नवप्रयोगवादी धाराको नमुना महाकाव्य (उपाध्याय, २०५९: २७) मानिएको छ ।

यिनको साहित्यिक लेखनको अर्को विधा निबन्ध हो । उनले निबन्ध लेखन साहित्यस्रोत पत्रिकाबाटै गरेका हुन् । रूपरेखामा पनि उनका निबन्धहरू छापिएका छन् । दश दृष्टिकोण (वि.सं. २०४५) उनको निबन्ध सङ्ग्रह हो । उनका निबन्धहरू सैद्धान्तिक दृष्टिले लेखिएका र बौद्धिक तथा चिन्तनको प्रदर्शन गरिएका निबन्धमा समीक्षात्मक गुण पनि उत्तिकै पाइन्छ ।

यिनको स्रष्टा व्यक्तित्वको पछिल्लो पाटो उपन्यासकार व्यक्तित्व पनि हो । सेतो ख्याकको आख्यान (वि.सं. २०६०) उपन्यासले उनलाई नेपाली साहित्यमा प्रयोगवादी आख्यानकारका रूपमा स्थापित गरायो । यसमा तन्त्र, उपनिषद्, ज्ञान विज्ञान र मिथलाई (राई, २०६३ : १२) आधार बनाइएको छ । यसरी राणाका स्रष्टा व्यक्तित्व निर्माण भएको छ । उनको कवि निबन्धकार र आख्यानकार व्यक्तित्वले उनको बौद्धिकतालाई झल्काएको छ ।

(आ) द्रष्टा व्यक्तित्व

जगदीशशमशेर राणाको साहित्यिक यात्राको प्रारम्भ नै द्रष्टा व्यक्तित्वबाट सुरु भएको देखिन्छ । मुनामदन भ्रमण (वि.सं. २००३) पछि भने लामो समयसम्म समीक्षात्मक लेखहरू प्रकाशित भएका देखिँदैनन् । उनले फेरि २०२९ सालमा आएर अन्धवेगका पात्र र अभिनय फुटकर रचनाबाट पुनः द्रष्टा व्यक्तित्वलाई निरन्तरता दिएका छन् । यिनको नरसिंह अवतार परिचर्चा (वि.सं. २०४६), साहित्य चौतारी एक विवेचना (वि.सं. २०५२) जस्ता पुस्तकाकार कृतिका साथै कथाकुथुङ्ग्री (वि.सं. २०४६), भुपी शेरचन कवित्व र व्यक्तित्व भाग १ र २ (वि.सं. २०४६ र २०४८) जस्ता फुटकर रचना प्रकाशित भएका छन् । दश दृष्टिकोण (वि.सं. २०४५) उनको सैद्धान्तिक र प्रायोगिक समालोचनाको स्वरूप भेटिने कृति हो । यिनको समीक्षात्मक

गुण अन्तर्गत गुणवत्ता र दोषद्रष्टा दुवै रहेको छ । उनी प्रभावपरक र सैद्धान्तिक समालोचकका रूपमा स्थापित छन् ।

(ख) साहित्येतर व्यक्तित्व

जगदीशशमशेर राणाको साहित्यिक व्यक्तित्वका साथै साहित्येतर व्यक्तित्व पनि उत्तिकै सशक्त रहेका छ । उनको साहित्येतर व्यक्तित्वलाई छुट्टाछुट्टै शीर्षकमा निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

(अ) राजनीतिक व्यक्तित्व

जगदीशशमशेर राणा राजनीतिशास्त्रका विद्यार्थीका साथै राजनीतिक कार्यकर्ता थिए । उनले राष्ट्रवादी गोर्खा परिषद्को प्रचार विभागको अध्यक्ष भएर २००९ सालबाटै काम गरेका तथा २०१५ सालको आम निर्वाचनपछि प्रमुख प्रतिपक्षी दलको सांस्कृतिक प्रवक्ता भएर काम गरेका छन् । पछि यिनले विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सान्निध्यमा रहेकाले नेपाली काङ्ग्रेस पार्टीमा सामेल भएको देखिन्छ । यिनी २०४९ सालमा राष्ट्रिय सभा सदस्य पदमा मनोनित भएका छन् ।

उनको राजनीतिक व्यक्तित्वको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भने राजनीतिक चिन्तन पनि हो । नेपाली राजनीतिको समसामयिक प्रवृत्तिहरूको समेत चिन्तन गरिएको यिनको कृति रिपल्स इन मेनस्ट्रिम पोलिटिक्स (सन् २००७) अङ्ग्रेजी भाषामा छ ।

(आ) सांस्कृतिक व्यक्तित्व

जगदीशशमशेर राणा नेपाली संस्कृति र कलाको अध्ययन अनुसन्धान गर्न रुचाउने व्यक्तित्व भएकाले विदेशी संस्कृतिको अध्ययनले उनलाई नेपाली संस्कृतिप्रति रुचि जगाएको देखिन्छ । यिनका सांस्कृतिक लेखबाट नै उनको यसप्रतिको रुचि अगाडि बढेको हो । यसपछि उनले भक्तपुरको कला संस्कृतिको अध्ययन गरे । त्यसको फलस्वरूप नाचगानको राजधानी भक्तपुर (वि.सं. २०४५) र पारम्परिक नाचगानको संरक्षण र सम्बर्द्धनबारे एक अध्ययन (वि.सं. २०५१) जस्ता सांस्कृतिक रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । उनको उपन्यास सेतो ख्याकको आख्यान पनि काठमाडौंको सांस्कृतिक अध्ययनमा आधारित रहेको छ ।

(इ) सामाजिक व्यक्तित्व

उच्च कुलीन राणा परिवारमा जन्मिएका जनतासंग उनको प्रत्यक्ष सम्पर्क नभए पनि पत्रपत्रिकामा लेखन, सङ्गठनात्मक कार्यमा संलग्नता, कवि सम्मेलन र साहित्यिक कृति, सांस्कृतिक अध्येता तथा सभासद् जस्ता विभिन्न माध्यमबाट प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सामाजिक सम्पर्कमा पुगेका छन् । कवि सम्मेलनको निरीक्षण मन्त्री पदमा रहेर, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको कानुन निर्माण कार्य गरेर तथा उन्नयन पत्रिकाको संरक्षक पदमा रहेर उनले कतिपय सामाजिक सेवाका कार्य गरेको पाइन्छ ।

(ई) कलाकार व्यक्तित्व

जगदीशशमशेर राणा सानैदेखि कलामा रुचि राख्ने व्यक्ति हुन् । उनले विभिन्न व्यक्तिहरूबाट चित्रकारिता सम्बन्धी शिक्षा आर्जन गरेका थिए । उनले चित्रकलामा पनि रुचि राख्दै पारम्परिक कलाबाट आधुनिक कलामा फड्को मारेका हुन् । कलाकृतिको गहन अध्ययन गरी यूरोप र अमेरिकाको भ्रमणका सिलसिलामा चित्रकलाको सङ्ग्रह पनि गरेको जानकारी पाइन्छ । वर्तमान कला परिषद्को अवधारणाको वीजारोपण समेत उनले नै गरेका हुन् । यही कलाकारिताको प्रभाव साहित्यमा समेत परेको छ ।

(उ) नाट्य तथा सङ्गीत सम्बन्धी व्यक्तित्व

उच्च सौखिन राणा परिवारमा जन्मिएका राणाले आफ्नै घरपरिवारमा सानैबाट त्यस्तो नाचगान हेर्ने अवसर पाए । राणाहरूले आनन्दका लागि नाचगान, थिएटर आदिको वातावरण घरमै सिर्जना गर्दथे । त्यसैले जगदीशशमशेरमा पनि सानैबाट यसमा रुचि बढ्दै गयो । महाकाली नाच, भक्तपुरका नाचगान, शास्त्रीय सङ्गीत आदिमा रुचि राख्ने व्यक्ति भएकाले यसको प्रभाव साहित्यमा समेत परेको छ । उनले आफ्ना सिर्जनामा पूर्वीय शास्त्रीय सङ्गीत, लोकगीत छन्दका गण समिश्रण, सम विषम, बहुसुरता तथा पाश्चात्य शास्त्रदेखि पप, सुरताल आदि सङ्गीत पक्षको प्रयोग सिर्जनामा गरेको उनको स्वीकारोक्ति छ । यसरी सङ्गीतको मोहले सिर्जनामा प्रत्याक्षप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव परेको छ ।

२.४ साहित्यिक प्रेरणा र लेखनारम्भ

जगदीशशमशेर राणामा घरमा गरिने नित्य पूजाआजाका क्रममा गरिने तथा गुञ्जिने स्तुति, वेदका ऋचा आदिको ध्वनि, सुसारेहरूको कथन कला, गुरु नीरनाथको रामायण, महाभारत आदि सुनाउने दक्षता तथा घरकै गाई गोठालाहरूद्वारा भट्याउने देवीभागवत्को शैलीको प्रभाव परेको थियो । घरमा नै विभिन्न विद्वान्हरूको सहचार्यका कारण उनमा अध्ययनपट्टि रुचि जागृत भएको हो । उनको साहित्यिक लेखनपट्टि प्रेरणा प्रथमतः रामप्रसाद जोशीबाट भएको हो (राणा, २०६४ : ७) । यही प्रेरणाका कारण उनले मुनामदन भ्रमण समीक्षात्मक कृति तयार पारी द्रष्टा व्यक्तित्वबाट साहित्य लेखन सुरु गरे । यिनले पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यको गहन अध्ययन गरी उच्च स्तरको साहित्य सिर्जना गर्ने प्रेरणा मिल्यो ।

२.५ जगदीश शमशेर राणाको साहित्यिक यात्रा

जगदीशशमशेर राणाको साहित्यिक यात्राको थालनी २००३ सालमै मुनामदन भ्रमण समालोचनात्मक कृतिबाट उनको साहित्य लेखन सुरु भएको देखिन्छ । यसरी उनको साहित्य यात्राको ६ दशक भन्दा लामो समय व्यतीत भइसकेको छ र हालसम्म सृजनारत रहेका छन् । यो लामो अवधिलाई तीन चरणमा विभाजन गरेका (उपाध्याय, २०६६ : ३०) पाइन्छ । आरम्भदेखि २०१६ पहिलो चरण, २०१७-२०४६ दोस्रो चरण, २०४७ देखि वर्तमानसम्म तेस्रो चरण मानिएको छ ।

प्रथम चरणको प्रारम्भ २००३ सालमा प्रकाशित मुनामदन भ्रमणबाट भएको हो । यस चरणमा उनले निबन्ध, कविता समेत लेखेका छन् । सिपाही (२००४), मृतयोद्धाको सम्झनामा (२००४), भिखारिणी (२००४), काठमाडौंको गल्लीको आवाज (२०११) जस्ता फुटकर कविता र बालकको खेल (२००४) नेपाली साहित्य र कलामा आधुनिक गतिशीलताको आवश्यकता (२०१२) निबन्ध यस चरणका रचनाहरू हुन् । उनका यस चरणका कविता प्रयोगवादी चिन्तनतर्फ उन्मुख छन् ।

दोस्रो चरणमा प्रवेश गराउनका लागि उनको चिन्तन प्रयोगवाद तर्फ ढल्कनु हो । यस चरणको उत्कृष्ट कृति नरसिंह अवतार (२०३७) हो । उनको यस चरणको दश दृष्टिकोण (२०४५) नामक निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित छ । उनका धेरै जसो

निबन्धहरू यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छन् । उनको लेखनी निबन्ध, कविता काव्यका साथै समालोचनामा समेत उत्तिकै सशक्त रहेको छ । सांस्कृतिक रचनाहरू समेत यसै चरणमा छापिएका छन् । उनका यस चरणका समालोचनात्मक कृतिहरू पुस्तकाकार कृतिहरूमा नरसिंह अवतार (२०३७) महाकाव्य, दश दृष्टिकोण (२०४५) निबन्धसङ्ग्रह, नाचगानको राजधानी भक्तपुर (२०४५) सांस्कृतिक लेखहरूको सङ्ग्रह, नरसिंह अवतार परिचर्चा (२०४६) समालोचनात्मक कृति हुन् । यसका साथै फुटकर लेख, कविता, फुटकर समालोचना आदि प्रकाशित भएका छन् । आफैले रचेको नरसिंह अवतार महाकाव्यको समीक्षा गरेर नरसिंह अवतार परिचर्चा नामक समीक्षात्मक कृति लेखेको देखिन्छ । समग्रमा उनको यो चरण उर्वर देखिन्छ ।

प्रजातन्त्रको पुर्नप्राप्ति भएपछि अर्थात् २०४६ सालपछिको समयलाई जगदीशशमशेर राणाको साहित्यिक यात्राको तेस्रो चरणको रूपमा लिन सकिन्छ । उनी यस चरणमा समालोचना तथा आख्यानात्मक कृतिहरू लेख्न सक्रिय भएको देखिन्छ । यस चरणका समालोचनाहरूमा भूपी शेरचन कवित्व र व्यक्तित्व भाग दुई (२०४८), पारस्परिक नाचगानका संरक्षण र सम्बर्द्धनबारे एक अध्ययन (२०५१), कुन प्रकारको मान्छे (२०५२), साहित्य चौतारीमा एक विवेचना (२०५२) जस्ता समालोचनात्मक लेखहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । यस चरणको उनको उपन्यास सेतो ख्याकको आख्यान (२०६०) हो । यो उनको साहित्यिक यात्राको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण कृति हो ।

२.६ जगदीशशमशेर राणाको साहित्यिक प्रवृत्ति

जगदीशशमशेर राणाको ६ दशकभन्दा लामो साहित्यिक यात्रामा समालोचनात्मक कृतिबाट सुरु गरी आख्यानात्मक कृतिसम्म उनको यात्रा चलिरहेको देखिन्छ । समालोचनाबाट आख्यानात्मक उपन्यासमा आइपुग्दा उनमा नवीन काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू पाउन सकिन्छ । परम्पराप्रति सचेत हुँदै समसामयिक विश्वचेतनाप्रति नवीन दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने यिनका रचनामा खास गरी प्रयोग पक्ष, बौद्धिक पक्ष, सांस्कृतिक पक्ष, मिथक पक्ष र समसामयिकता सफल रहेको पाइन्छ ।

नेपाली साहित्यमा प्रयोगवादी परम्परा २०१७ सालपछि सुरु भएको हो । यो धारा कविताबाट सुरु भई अन्यविधामा पनि यसले प्रभाव पारेको छ । राणाले विभिन्न

पत्रपत्रिकामा प्रकाशित गरेका कविताहरूमा प्रयोगवादी चेतना पाइन्छ । उनको **नरसिंह अवतार** काव्यमा भाषाशैली शिल्प, भाव, विषय सबै पक्षमा प्रयोग भएको पाइन्छ । उनका सबै रचनाहरू बौद्धिक किसिमका छन् । पूर्वीय र पाश्चात्य हुँदै दर्शनको ज्ञान गरी सिर्जना गरिएका रचनाहरूमा बौद्धिकताको कसी घोटिएको छ । उनले सिर्जना गरेका विभिन्न मिथकीय प्रयोगले उनलाई मिथकका प्रयोक्ता भनी चिनाएको छ । उनले **सेतो ख्याकको आख्यान** उपन्यासमा काठमाडौंको सांस्कृतिक मिथकको सफल प्रयोग भनी चिनाएको छ । उनले **सेतो ख्याकको आख्यान** उपन्यासमा काठमाडौंको सांस्कृतिक मिथकको सफल प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तै उनले **नरसिंह अवतार**मा पूर्वीय दर्शनको प्रयोगलाई आधुनिक चिन्तनका सापेक्षतामा हेरेका छन् । उनका सिर्जनामा सामाजिक र सांस्कृतिक विषयको पनि सशक्त रूपमा प्रयोग गरिएको छ । उनका सम्पूर्ण फुटकर तथा पुस्तकाकार कृतिमा प्रयोग गरिएको नवीन भाषाशैली पनि उनको मूलभूत विशेषता बनेको छ ।

२.७ निष्कर्ष

काठमाडौंको उच्च राणा खानदानी कुलमा जन्मिएका जगदीशशमशेर राणाको जीवनी र व्यक्तित्वका विभिन्न आयामहरू रहेका छन् । बहुमुखी प्रतिभाका धनी राणाले साहित्यमा प्रयोगात्मक रचना दिई नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । उनको साहित्यिक योगदान प्राप्तिको क्षेत्र भनेको मूलतः निबन्ध, काव्य र आख्यान विधामा सीमित रहेको देखिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

समाख्यानको सैद्धान्तिक स्वरूप

३.१ विषय प्रवेश

‘समाख्यान’को सैद्धान्तिक स्वरूपलाई प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा ‘समाख्यान’ शब्दको व्युत्पत्ति र यसको तात्पर्य स्पष्ट पार्न आवश्यक छ । ‘ख्या’ धातुमा ‘ल्युट’ प्रत्यय र ‘आ’ उपसर्ग लागेर यो ‘आख्यान’ शब्द बनेको देखिन्छ (नेपाल, सन् २०११ : १९) । यसरी बन्ने ‘आख्यान’ शब्दमा नै ‘सम’ उपसर्गको योगबाट ‘समाख्यान’ शब्द बन्दछ । त्यस्तै आख्यान शब्दलाई चिनाउने सन्दर्भमा विद्वान्हरूको मतलाई पनि आत्मसात् गर्नु आवश्यक रहेको छ जसले यसको स्वरूप एवम् विशेषताले यसलाई स्पष्ट रूपमा परिचित गराउँछ । आख्यानका भेदहरू पनि विद्वान् वर्गद्वारा निश्चित गरिएका छन् । आख्यानको एक महत्त्वपूर्ण भेदका रूपमा रहेको उपन्यासको पनि आफ्नै परिचय र परिभाषा रहेका छन् । यस शोध पत्रमा उपन्यासलाई विषयवस्तु एवम् शैलीका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । उपन्यास रचनामा आवश्यक विभिन्न उपकरणमाथि पनि यहाँ स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ । यसरी समग्रतामा आख्यान संरचनाको आख्यानशास्त्रीय विश्लेषणलाई लक्षित गरी आख्यानशास्त्रको सैद्धान्तिक परिचय तथा आख्यान विश्लेषणको आख्यानशास्त्रीय प्रारूपलाई स्पष्ट पार्नु यस परिच्छेदको मूल उद्देश्य रहेको छ । यहाँ यिनै कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ आख्यानको परिचय

संस्कृतको ‘ख्या’ धातुमा ‘ल्युट’ प्रत्यय र ‘आ’ उपसर्ग लागेर ‘आख्यान’ शब्द बनेको देखिन्छ । व्युत्पत्तिका आधारमा यस शब्दले भन्नु, घोषणा गर्नु, जनाउनु, समाचार सुनाउनु इत्यादि अर्थ दिन्छ (नेपाल, सन् २०११ : १९) । कथा र उपन्यासलाई बुझाउने संयुक्त शब्दका रूपमा संस्कृत साहित्यमा आख्यान र अङ्ग्रेजी साहित्यमा ‘फिक्सन’ शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ (पौडेल, २०६५ : ३) । लोक प्रियताका दृष्टिले आख्यान साहित्यलाई पहिलो मानिन्छ । आख्यान कल्पित निर्मित कथा हो । नाटक, खण्डकाव्य, महाकाव्य आदि पनि आख्यानात्मक हुन्छन् तर तिनलाई आख्यान विधाभित्र राखिदैन । आख्यान निरन्तर विकसित भइ रहने र निरन्तर नयाँ-नयाँ रूपमा देखा पर्ने

साहित्यक विधा हो (शर्मा, २०६६ : १३८) । आख्यान शास्त्रको विकास संरचनावादी साहित्य सिद्धान्तसँगै भएको हो । बोरिसतोमारेस्की (ई. १९६५) ले दुई किसिमका अभिप्रायलाई बद्ध र मुक्त अभिप्रायका रूपमा छुट्याउने काम गरेका छन् । उनले कथावस्तु युक्त आख्यानलाई बद्ध अभिप्राय र कथावस्तु रहित आख्यानलाई मुक्त अभिप्राय भनी छुट्याउने काम गरे (पुडासैनी, २०६८ : २३) । यसो भनिए तापनि मोहनराज शर्माले प्रत्येक आख्यानमा क्षीण, सघन, क्रमिक वा व्यतिक्रमिक कथानक हुन्छ (शर्मा, २०६६ : ३३५) भनेका छन् । प्रिन्सको न्यारोटोलोजी, फार्म एन्ड फड्सन अफ न्यारेटिभको आख्यान सम्बन्धी धारणालाई आधार बनाएर मोहनराज शर्माले आख्यानलाई परिभाषित गर्दै लेखेका छन् “एक अर्काका पूर्वधारणा वा अनुक्रम नभई आएका कम्तीमा दुईवटा यथार्थ वा कल्पित घटना वा स्थितिको कालक्रमिक प्रतिनिधित्वलाई आख्यान भन्दछन्” (शर्मा, २०६३ : ३०५) । मोहनराज शर्माले नै आख्यानलाई थप प्रस्ट पार्ने सन्दर्भमा प्रत्येक आख्यानमा सहभागीका रूपमा थोर वा धेर पात्र, परिवेश, उद्देश्य, भाषाको विशिष्ट अभिव्यक्ति, दृष्टिविन्दु जस्ता कुरा मुख्य रूपमा हुने कुरा बताएका छन् (शर्मा, २०६३ : १३६) ।

‘आख्यान’ शब्दको व्यवहार आधुनिक साहित्य समालोचनामा विशेष गरी कथा र उपन्यासको साझा संज्ञाकै हुने गरेका (नेपाल, सन् २०११ : २२) भनिएको छ । आख्यान वा आख्यायिका कथा आदिलाई गद्य साहित्यका विशिष्ट भेद मान्ने प्राचीन भारतीय परम्परा आधुनिक साहित्यको गद्याख्यानको अवधारणासँग धेरै निकट देखा पर्दछ । तर अर्थ र स्वरूप सङ्घटनका दृष्टिले ‘आख्यान’ शब्दका प्राचीन अर्थ र आधुनिक अर्थ माझ ठूलो अन्तर पाइन्छ । आधुनिक साहित्य समालोचनामा आख्यान शब्दको प्रयोग अङ्ग्रेजी साहित्य समालोचनामा प्रचलित ‘फिक्सन’ शब्दकै भारतीय पर्यायका रूपमा गर्ने गरिएको देखिन्छ (नेपाल, सन् २०११ : २१) । त्यसै गरी घनश्याम नेपालले मोहनराज शर्माले भै इतिवृत्तात्मक आख्यानका प्रमुख तत्त्वहरू निम्नानुसार देखाएका छन् (नेपाल, सन् २०११ : २८) ।

- (क) कथावस्तु, कथानक, कथा
- (ख) पात्र एवम् चरित्र चित्रण
- (ग) विचार तत्त्व वा सारवस्तु

(घ) पर्यावरण र चित्रवृत्ति

(ङ) परिप्रेक्ष्य

(च) प्रतीक र बिम्ब

(छ) समय, गति र लय

(ज) भाषा बुनोट संरचना

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम द्वय भन्छन् - उपन्यासमा कथानको तात्पर्य कथा हो भने कथयिताको अर्थ चाहिँ कथा भन्नाका लागि उपन्यासभित्र आएको वा बाहिर बसेर हेरिरहेको व्यक्ति हो । आख्यानका रूपमा आउने उपन्यासमा कथानक र त्यसको प्रस्तुतिका लागि चरित्र तथा उपर्युक्त पर्यावरण प्रस्तुत गरिएको हुन्छ (२०६६ : १८-१९) ।

यी विभिन्न विद्वान्हरूका धारणालाई हेर्दा आख्यानभित्र मूलतः कथानक, पात्र, पर्यावरण, भाषा, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु जस्ता तत्त्व नाटकीय रूपमा अन्तर्घुलित भई अभिव्यक्ति हुने देखिन्छ । यसले उपन्यास र कथासँग अत्यधिक गहिरो सम्बन्ध राखेको बुझिन्छ ।

३.३ आख्यानको स्वरूप

आख्यानको स्वरूपका सन्दर्भमा नेपाली भाषामा चिन्तन गर्ने महत्त्वपूर्ण समालोचक मोहनराज शर्माद्वारा अभिव्यक्त धारणालाई यहाँ आधार स्रोत बनाइएको छ । आख्यानको स्वरूपलाई यिनले आफ्नो आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक पाठक मैत्री समालोचना नामक कृतिमा स्पष्ट पार्ने प्रयास गरेका छन् । आख्यानको स्वरूप निर्धारणमा यसको परिभाषा पनि सहायक सिद्ध हुन्छ । आख्यानको स्वरूपका सन्दर्भमा अभिव्यक्त केही मतलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

(क) प्रत्येक आख्यान एउटा सङ्कथन हो । सङ्कथनका रूपमा आख्यान त्यस्तो भाषिक सम्प्रेषण हो जो सन्देश युक्त पाठका रूपमा संरचित हुन्छ । यसले मुख्यतः सामाजिक सन्देश दिन्छ (शर्मा, २०६६ : १४२) । यसरी आख्यानलाई सन्देश युक्त भाषिक सम्प्रेषणका रूपमा चिनाइएको छ भने यस्तो सन्देश आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक आदि हुने कुरा मोहनराज शर्माको पाइन्छ ।

- (ख) आख्यानका दुई महत्त्वपूर्ण घटकहरू हुन्छन्, एउटा कथा वा खिस्सा र अर्को कथक वा आख्याता (शर्मा, २०६६ : १४२) । यहाँ कथा अन्तर्गत घटना, प्रसङ्ग, स्थिति आदिको अनुक्रमलाई बुझिन्छ भने कथक भन्नाले त्यसको प्रत्यक्ष वा परोक्ष प्रेषक हो । आख्यान एउटा सन्देशमूलक भाषिक सम्प्रेषण भएकाले यो कथकद्वारा प्रेषित सामग्री र पाठक त्यसको प्रापक हो ।
- (ग) आख्यान आफ्नै प्रक्षेपण पद्यमा निरन्तर गतिमान हुन्छ र कहींबाट सरेर अन्त कतै पुग्छ । प्रक्षेपण पथमा प्रथमतः यो उर्ध्वगामी हुन्छ अनि अग्रगामी हुन्छ र अन्ततः अधोगामी हुन्छ (शर्मा, २०६६ : १४२) । यसरी आख्यान आदि, मध्य र अन्त्यको क्रममा क्रमिक वा व्यतिक्रमिक हुने कुरा दर्शाइएको पाइन्छ ।
- (घ) आख्यान कृत्रिम कुँदाइ वा निर्मितता भएको संरचना हो । यसलाई योजनाबद्ध रूपमा बनाइन्छ । यसमा क्रमबद्ध र गतिको विशेष योजना गरिएको हुन्छ (शर्मा, २०६६ : १४२) । यस प्रकार आख्यानमा पात्र, घटना, परिवेश आदि रचनाकारको गहन कुँदाइ रहेको प्रष्ट हुन्छ ।
- (ङ) आख्यानले भाषाको विस्थापन प्रक्रियाको अत्यधिक दोहन गर्छ (शर्मा, २०६६ : १४२) । यहाँ विस्थापन भन्नाले भूत र भविष्यको दूरतालाई मेटाई वर्तमानमा उतार्ने प्रक्रिया बुझिन्छ ।
- (च) आख्यान अयादृच्छिक सम्बद्धता भएका घटनाहरूको अनुभूत अनुक्रम हो (शर्मा, २०६६ : १४२) । घटनाहरूको आफू खुसी संयोजन नभएर आख्यान एउटा नियममा आबद्ध घटना शृङ्खला रहेको कुरालाई यस बुँदाले स्पष्ट पारेको छ ।

यसरी हेर्दा आख्यान आदि, मध्य र अन्त्यमा रहेको कथा र कथकले युक्त त्यस्तो सङ्कथन हो, जुन यादृच्छिक घटना सम्बद्धता र विस्थापित वस्तु घटनाका साथै कृत्रिम कुँदाइमा निर्माण गरिएको हुन्छ ।

३.४ आख्यानका भेद

आख्यानको आफ्नै स्वरूप र चिनारी हुन्छ । यसलाई साहित्यका विभिन्न विधाले पूर्ण र आंशिक स्वीकृति दिई आफूमा अन्तर्घुलित गरेका छन् । आख्यान विधाका दुई उपविधा वा भेद छन्- एउटा कथा र अर्को उपन्यास (शर्मा, २०६६ : १४२) मूलतः आख्यानलाई अत्यधिक अँगाल्ने दृष्टिबाट कथा र उपन्यासलाई आख्यानको प्रमुख

भेदका रूपमा लिएको देखिन्छ । एक दुई वाक्यका साह्रै छोटो, पुङ्का कथादेखि लिएर सामान्य लमाइका कथा, स-साना उपन्यासका बृहत् कथा उपन्यास मात्र होइन, नाटक, खण्डकाव्य, महाकाव्यहरू जस्ता विभिन्न साहित्यिक पाठ आख्यानका विविध अवतार हुन्; तैपनि अचेल आख्यान भन्नाले कथा र उपन्यासलाई संयुक्त रूपमा बुझ्ने बुझाउने धेरै चलन चलेको छ (नेपाल, सन् २०११ : १७) । यसरी आख्यानको एउटा प्रकार कथालाई र अर्को प्रकार उपन्यासलाई मानिन्छ । कथा र उपन्यासको दुई हाँगे वृक्ष आख्यान विश्व साहित्य र नेपाली साहित्यमा पनि निकै लोकप्रिय देखिन्छ (शर्मा, २०६३ : २३२) । कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम भन्छन्- कविता विधाकै खण्डकाव्य र महाकाव्यमा पनि आख्यानको उपस्थिति अनिवार्य हुन्छ भने कथा र उपन्यास त आख्यान नै भए (बराल र एटम, २०६६ : १९) । आख्यानमा उपन्यास र कथा नै प्रमुख पर्ने कुरालाई अघि सार्दै गोपीन्द्र पौडेल भन्छन्- “दुवै विधामा विद्यमान समान गुण वा धर्मका आधारमा आख्यान वा फिक्सन मान्ने र स्वतन्त्र अस्तित्वको पहिचान र मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा कथा र उपन्यासलाई आख्यान वा फिक्सन का दुई भेद भनेर छुट्याउने अध्ययन अनुशीलन गर्ने र गर्न सकिने परम्परा विद्यमान रहेको छ” (पौडेल, २०६५ : ३) ।

यी विभिन्न सन्दर्भ र मतहरूलाई हेर्दा आख्यान तत्त्व नाटक, कविता, खण्डकाव्य आदिमा आंशिक रूपमा प्रयोग भए तापनि पूर्ण उपस्थित हुने आधारमा आख्यानका मुख्य दुई भेदअन्तर्गत उपन्यास र कथालाई निर्धारण गर्न सकिन्छ । यहाँ कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमको उपन्यास सिद्धान्त नेपाली उपन्यास तथा मोहनराज शर्माको आधुनिक तथा उत्तर आधुनिक पाठकमैत्री समालोचनालाई आधार बनाएर कथा र उपन्यासलाई सङ्क्षिप्तमा निम्नानुसार चिनाइएको छ :

(क) कथा

कथा ‘कथ्’ धातुमा (टाप) ‘आ’ प्रत्यय लागेर ‘कथा’ शब्दको निर्माण हुन्छ । कथा आख्यानको एक भेद हो । यसको भाषिक माध्यम गद्य हुन्छ । कथा सौन्दर्यानुभूति भन्दा आग्रह बढी भएको विधा हो (शर्मा, २०६६ : १४४) । यसमा घटना, पात्र, वातावरण आदिलाई कल्पनाका सहायताले प्रस्तुत गरिन्छ । कथानक, चरित्र, दृष्टिविन्दु जस्ता तत्त्व रहने कथाको शैली भने वर्णनात्मक हुन्छ । कथयिताको अनिवार्य उपस्थिति

रहने यस विधा साहित्यको श्रव्य पाठ्य भेदमा पर्छ । यो विधा आधुनिक युगको देन बनेर १८ औं शताब्दीमा देखा परी १९ औं शताब्दीमा विकसित भएको हो (बराल र एटम, २०६६ : ७०) ।

कथाको संरचना उपन्यासका तुलनामा सानो पाइन्छ । यसमा जीवनको लघु खण्डको समावेश गरिएको हुन्छ । कथामा मानव जीवनको कुनै एक पक्षको चित्रण गरिएको हुन्छ । यो एकोन्मुख भइ एउटै विषयवस्तुको प्रतिपादनमा केन्द्रित हुन्छ । यसमा थोरै पात्र र जीवनको अंश विशेष समावेश गरिएको हुन्छ । कथाको प्रस्तुति विशेष कुराको मात्र समावेश गरिने सीमित किसिमको हुन्छ (शर्मा, २०६६ : १४६) ।

आख्यान विधाको एक भेदमा पर्ने कथा गद्यात्मक भई आकारमा सानो र आयाममा लघु हुन्छ भने थोरै पात्र, एकोन्मुख विषयवस्तु प्रस्तुतिमा सीमितता आदि यसका विशेषता हुन् ।

(ख) उपन्यास

शाब्दिक व्युत्पत्ति केलाउने हो भने उपन्यास शब्द 'अस' धातुमा 'उप' र 'नि' उपसर्ग तथा 'घञ' (अ) प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ३) । 'अस' धातुबाट 'राख्नु' भन्ने अर्थ तथा 'उप' भन्नाले 'नजिक' बुझिने भएकाले समग्रमा उपन्यास शब्दले 'नजिक राख्नु' भन्ने अर्थ बोध गराउँछ । उपन्यास शब्द संस्कृतबाट लिएको भएर पनि आज नेपालीमा उपन्यास शब्दले आफ्ना पुराना अर्थसँग सम्बन्ध विच्छेद गरेर अङ्ग्रेजीको 'नोवेल' सँग साइनो गाँसेको छ (बराल र एटम, २०६६ : ३) ।

उपन्यासको संरचना ज्यादै ठूलो हुन्छ । यसको आयामभित्र जीवनको बृहत कथा खण्डको समावेश गरिएको हुन्छ । उपन्यासको क्षेत्र पनि मानव जीवनको समग्र चित्रणमा फैलिएको हुन्छ । उपन्यासको विषयवस्तु विविधतामय रहेको हुन्छ र उपन्यासमा ज्यादै धेरै पात्रको प्रस्तुतिका साथै चरित्रको विकासलाई पनि प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । उपन्यासको प्रस्तुतिमा पनि विविधता पाइन्छ । यो गद्यमा लेखिने आख्यानात्मक विधा हो । यसमा प्रथम तथा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग हुन्छ ।

यसरी उपन्यास ठूलो आकार र बृहत् आयाममा समग्र मानव जीवनलाई समेटि धेरै पात्र र विषयवस्तुको संयोजन गरिएको साहित्यको गद्यात्मक आख्यानात्मक

विधा हो जसमा प्रथम तथा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोगका साथै प्रस्तुतिमा विस्तृतता हुन्छ ।

यसरी कथा र उपन्यास दुवै आख्यानका भेद भए तापनि यिनीहरूमा केही समानता र केही भिन्नता रहेको छ । मूलतः सौन्दर्यानुभूति भन्दा आग्रह बढी राख्न गद्यभाषाको प्रयोग हुने, गद्य लयात्मक हुने, गठनमा स्थूलता, अप्रत्यक्ष प्रस्तुति घटना प्रसङ्ग आदि वस्तु, वर्णनात्मक, विवरणात्मक आदि शैली श्रव्य, पाठ्यभेद, दृष्टिविन्दु, आदि कुरामा समानता पाइन्छ । यिनीहरूमा संरचना, आयाम, क्षेत्र, विषयवस्तु, पात्र, प्रस्तुति आदि कुरामा भने केही भिन्नता रहेको छ ।

३.५ उपन्यासको सैद्धान्तिक पक्ष

सैद्धान्तिक सन्दर्भमा 'उपन्यास' शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ स्पष्ट पार्न आवश्यक छ । 'उपन्यास' शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थ अङ्ग्रेजी शब्द 'नोवेल' र नेपाली शब्द 'उपन्यास' का आधारमा प्रस्तुत गरिन्छ । यसका अतिरिक्त उपन्यासलाई चिनाउने क्रममा पश्चिमी साहित्य, हिन्दी साहित्य र नेपाली साहित्यमा देखिएका महत्त्वपूर्ण परिभाषाहरू पनि प्रस्तुत गरिन्छ । उपन्यासलाई विभिन्न सन्दर्भहरूका आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । मूलतः उपन्यासलाई विषयवस्तु र शैलीका आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । उपन्यासको रचनाका निम्ति विभिन्न तत्त्वहरू वा उपकरणहरूको समायोजन गरिएको हुन्छ । यी विभिन्न आधारहरूबाट उपन्यासको सैद्धान्तिक स्वरूपको निरूपण गर्न सकिन्छ ।

३.५.१ पूर्वीय मान्यताका आधारमा उपन्यास शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थ र तात्पर्य

'उपन्यास' नेपाली भाषामा प्रचलित संस्कृत स्रोतको शब्द हो । 'उपन्यास' शब्दलाई व्युत्पत्तिगत रूपमा हेर्दा 'अस्' धातुमा 'उप' र 'नि' उपसर्ग तथा 'घञ्' (अ) प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ । 'अस्' धातुले राख्नु भन्ने अर्थ बुझाउँछ भने 'उप' ले नजिक भन्ने अर्थ बुझाउँछ । "यसरी कुनै वस्तुलाई कसैको नजिक राख्नु नै उपन्यासको अर्थ हुन आउँछ" (थापा, २०५० : १५५) । यसरी उपन्यासको शाब्दिक अर्थलाई स्पष्ट पार्न सकिन्छ । "संस्कृतमा 'उपन्यास' शब्दको प्रयोग 'अर्थको युक्तिपूर्ण प्रस्तुतीकरण', 'प्रतिमुख सन्धिको एउटा भेद', स्थापना गर्नु, 'प्रदर्शक वाक्य', 'आनन्द

गराउने वाक्य' का अर्थमा गरिएको पाइन्छ" (बराल र एटम, २०६६ : ३) । आख्यानका रूपमा संस्कृतमा 'उपन्यास' शब्दको प्रयोग पाइए पनि अङ्ग्रेजी 'नोवेल' ले जे अर्थ दिन्छ त्यो अर्थ संस्कृतमा प्रयुक्त 'उपन्यास' शब्दले दिएको पाइँदैन । यही कारण वर्तमान समयमा उपन्यास शब्द पाश्चात्य साहित्यको 'नोवेल' को पर्यायका रूपमा प्रचलित छ (बराल र अन्य, २०५५ : १३९) । यसले आफ्ना पुराना अर्थलाई छोडेको छ र 'नोवेल' ले दिने अर्थ ग्रहण गर्न पुगेको छ । त्यसैले उपन्यास शब्दले नेपाली साहित्यको ललित गद्यकाव्यको आख्यानान्तरिक विधालाई बुझाउँछ (सुवेदी, २०६४ : १) ।

संस्कृत भाषामा देखिएका आख्यान वा आख्यायिका ले उपन्याससँग नजिकको सम्बन्ध राख्छन् । यी आख्यान वा आख्यायिका गद्यात्मक हुन्छन् । "गत्यात्मक मन्त्रहरूको सङ्कलन यजुर्वेद संहितामा पाइन्छ (शर्मा, २०६३ : १२) । यसरी वैदिक सूक्तहरूमा आख्यानको स्वरूप भेटिएबाट यिनको प्राचीनता पनि स्पष्ट हुन्छ । मराठी भाषामा वाणभट्टको आख्यायिका ग्रन्थ कादम्बरीलाई उपन्यास शब्दले चिनाइन्छ । यसबाट कादम्बरी उपन्यासका नजिक रहेको स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तै "दण्डीको दशकुमारचरित् विभिन्न रोमाञ्चक आख्यान तथा कौतूहलले युक्त प्रख्यात गद्य काव्य हो (शर्मा, २०६३ : १८४) । यसरी संस्कृत वाङ्मयमा विभिन्न आख्यान पाए पनि यी आख्यानहरूले वर्तमानमा प्रचलित उपन्यासको स्पष्ट विधागत स्वरूप र अस्तित्वलाई आत्मसात गर्न सकेको देखिँदैन ।

संस्कृतमा 'उपन्यास' शब्दको प्रयोग विभिन्न अर्थमा भएको पाइन्छ । आख्यानलाई बुझाउने सन्दर्भमा समेत 'उपन्यास' शब्दको प्रयोग भए पनि पाश्चात्य 'नोवेल' ले वहन गर्ने अर्थलाई संस्कृतमा प्रयुक्त 'उपन्यास' शब्दले वहन गर्न सकेको छैन । 'उपन्यास' शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थभन्दा भिन्न अर्थमा नेपाली साहित्यमा 'उपन्यास' शब्दको प्रयोग भएको छ ।

३.५.२ पाश्चात्य मान्यताका आधारमा उपन्यास शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थ र तात्पर्य

उपन्यासलाई अङ्ग्रेजीमा 'नोवेल' भनिन्छ । नेपाली साहित्यमा प्रचलित 'उपन्यास' शब्द 'नोवेल'को पर्यायवाची शब्द हो (बराल र अन्य, २०५५ : १३९) । 'नोवेल' शब्द इटालेली भाषाको 'नोवेला' बाट बनेको हो, जसको अर्थ 'अलिकति नयाँ

वस्तु' भन्ने हुन्छ । त्यस्तै 'नोवेला' शब्द भने ग्रीसेली भाषाको 'नयाँ' अर्थ दिने 'नोभस' शब्दबाट निर्माण भएको हो (बराल, २०५६:४) । केही मात्रामा यथार्थको प्रयोग गरिएको तथा रमाइला छोटो रूपमा लेखिएका गद्य रचनाहरूलाई इटालेली भाषामा 'नोवेला' भनिन्थ्यो । यही प्रभाव फ्रान्सेली भाषा साहित्यमा पनि परेको देखिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ३) । इटालेली भाषाका 'नोवेला' जस्ता रचनाहरूलाई फ्रान्सेली भाषामा 'नौवेली' पनि भनियो ।

“विकासका ऐतिहासिक चरणहरू नियाल्दा उपन्यासपूर्वको कथारूप रोमान्सको संसारमा भेटिन्छ” (प्रधान, २०६१ : १५) । नीतिकथा र मिथकभन्दा फरक समसामयिक यथार्थका साथै कुतूहल जगाउने तथा आनन्द-प्रदान गर्ने स्वच्छन्द कल्पना प्रयोग गरिएका इटालेली भाषाहरूमा उपन्यासलाई 'रोमन' भनिन्छ र यो शब्द मध्यकालीन 'रोमान्स' शब्दबाट विकसित शब्द हो (बराल, २०५६ : ४) । तर 'नोवल' शब्दलाई अङ्ग्रेजी साहित्यले आफ्नो बनाएको छ । वर्तमान समयमा हामीले प्रयोग गर्ने 'उपन्यास' शब्द अङ्ग्रेजी नोवेलकै नेपाली रूपान्तरण हो (बराल र अन्य, २०५५ : १३९) । 'नोवेला' शब्द र यसले आत्मसात् गरेको आख्यानात्मकताबाट 'नोवल' को उत्पत्ति र विकास भएको हो । आज 'नोवल' शब्दले शाब्दिक अर्थ नबुझाएर प्राविधिक अर्थ बुझाउँछ त्यो अर्थ 'उपन्यास' हो (सुवेदी, २०६४ : ५) ।

ग्रीसेली 'नोभस' शब्दसँग पूर्यौली सम्बन्ध भएको 'नोवल' शब्दले वर्तमानमा जीवन र समाजको व्यापक आयामलाई सजीव रूपमा प्रस्तुत गर्ने आख्यानात्मक विधालाई बुझाउँछ । नेपाली साहित्यमा यही अर्थमा 'उपन्यास' शब्दको प्रयोग भएको छ ।

३.५.३ उपन्यासको परिभाषा

उपन्यासलाई पूर्ण रूपमा परिभाषीकरण गर्न नसकिने भए पनि उपन्यासको व्याख्या विश्लेषण तथा समालोचना गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले यसलाई चिनाउने र अर्थाउने गरेका छन् । उपन्यासको स्वरूपलाई समयको गति स्रस्टाहरूले स्थिर रूपमा रहन नदिएकाले यसको परिभाषा पनि परिवर्तनशील रहेको देखिन्छ, यद्यपि पाश्चात्य साहित्य, हिन्दी साहित्य एवम् नेपाली साहित्यका विद्वान्हरूले मौलिक विशिष्टतालाई आधार बनाएर उपन्यासलाई परिभाषित गरेको भेटिन्छ । उपन्यास

सम्बन्धी देखिएका विविध परिभाषाहरूमध्ये केही महत्त्वपूर्ण परिभाषालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

३.५.३.१ पाश्चात्य परिभाषामा : उपन्यास

पूर्वमा प्रचलित उपन्यास पाश्चात्य साहित्यकै देन रहेको स्विकारिन्छ । अतः पाश्चात्य साहित्यमा पाइने उपन्यासका केही महत्त्वपूर्ण परिभाषाहरूलाई यहाँ निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

रोट्डेइज र किजन पलले उपन्यासलाई परिभाषित गर्ने क्रममा “उपन्यास आख्यानको एउटा हाँगो हो र यसको इतिहास छोटो छ” (रोट्डेइज र किजन पल, सन् १९७५ : ७३) भनेका छन् ।

इ.एम्. फोस्टरले पनि उपन्यासलाई परिभाषित गर्दै भन्छन् “वर्तमानको जटिल एवम् सङ्कटग्रस्त सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, आर्थिक आदि पक्षद्वारा पीडित मानवजातिको एउटा प्रतिनिधिमूलक अभिव्यक्ति नै उपन्यास हो” (फोस्टर, सन् १९९० : २) ।

उपन्यासलाई परिभाषित गर्ने सन्दर्भमा एम.एच. अब्राम्सले दिएको परिभाषा पनि महत्त्वपूर्ण छ । उनका अनुसार “विस्तारित गद्याख्यानको साझा विशेषता भएका सबैखाले साहित्यिक कृतिहरू नै उपन्यास हुन्” (अब्राम्स, १९९३ : १११) ।

उपर्युक्त विभिन्न परिभाषाहरूलाई समेट्दा उपन्यासलाई गद्य भाषामा संरचित हुने, विकासको इतिहास छोटो भएको, वर्तमान सङ्कटग्रस्त समयको प्रतिबिम्बन हुने एक लोकप्रिय, आख्यानात्मक, साहित्यिक विधाका रूपमा चिनाएका छन् । यी विभिन्न परिभाषाहरूबाट उपन्यासलाई चिनाउने प्रयत्न गरिए तापनि परिभाषाहरू आफैमा पूर्ण नरहेको भने स्पष्ट छ ।

३.५.३.२ पूर्वीय परिभाषामा : उपन्यास

पाश्चात्य विद्वान्हरूले भै पूर्वीय विद्वान्हरूले पनि उपन्यासलाई परिभाषित गर्ने काम गरेका छन् । यहाँ केही हिन्दी र नेपालीका परिभाषाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

३.५.३.२.१ हिन्दी परिभाषामा : उपन्यास

पाश्चात्य साहित्यका विद्वान्हरूले जस्तै हिन्दी साहित्यका विद्वान्हरूले पनि उपन्यासलाई निम्नानुसार परिभाषा गरेका छन् :

विश्वामित्रले उपन्यासलाई चिनाउँदै भनेका छन् “कविता र नाटकको सापेक्षतामा नवीनतम साहित्यिक विधा उपन्यास आधुनिक युगको देन हो” (विश्वामित्र, सन् १९६२ : १) ।

हिन्दी भाषाकै अर्का साहित्यकार प्रेमचन्द्रले पनि उपन्यासलाई परिभाषित गरेका छन् । उनले उपन्यासलाई निम्नानुसार चिनाएका छन् : “म उपन्यासलाई मानव चरित्रको चित्रण ठान्दछु । मानव चरित्रमा प्रकाश पार्नु र त्यसका रहस्यहरूलाई खोल्नु उपन्यासको मूल तत्त्व हो” (प्रेमचन्द्र, सन् १९७८ : १५४) ।

उपन्यासलाई रामचन्द्र बर्माले पनि परिभाषित गरेका छन् । उनी उपन्यासलाई चिनाउँदै भन्छन् “यो काल्पनिक गद्य कथा हो जसमा वास्तविक जीवनसँग मिल्ने जुल्ने चरित्र तथा कार्यकलापको विस्तृत एवम् सुसम्बद्ध चित्रण हुन्छ” (वर्मा, सन् १९७१ : १२६) ।

त्यस्तै गोपाल राय उपन्यासलाई चिनाउँदै लेख्छन् “उपन्यास जीवनको पूर्णकदको तस्वीर हो । भनै कलात्मक प्रस्तुतिमा आउने हुनाले जीवनभन्दा बढ्ता साझा जीवनको प्रतिछाया हो (राय, सन् १९७३ : ४) ।

हिन्दी साहित्यका अर्का प्रसिद्ध साहित्यकार प्रदीपकुमार शर्माले उपन्यासलाई यसरी चिनाएका छन् : “उपन्यास साहित्यको अत्याधुनिक विधा हो” (शर्मा, सन् १९९० : १) ।

यसप्रकार हिन्दी साहित्यका साहित्यकारहरूले उपन्यासलाई चिनाउने सन्दर्भमा जीवनजगतको प्रस्तुति हुने, गद्यमा प्रस्तुत हुने, कल्पनाको प्रयोग हुने र आख्यान वा कथा हुने विधाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासलाई चिनाउने सन्दर्भमा यी परिभाषाहरू निकै सहायक सिद्ध हुने देखिन्छ ।

३.५.३.२.२ नेपाली परिभाषामा : उपन्यास

उपन्यासको परिभाषा पाश्चात्य जगत्का र हिन्दी भाषा साहित्यका विद्वान्हरूले जस्तै नेपाली साहित्यका विद्वान्हरूले पनि गरेका छन् । यहाँ केही यिनै विद्वान्हरूको महत्त्वपूर्ण परिभाषालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

दयाराम श्रेष्ठले उपन्यासलाई “वास्तविक जीवनको सर्वाङ्गीण काल्पनिक कथा नै उपन्यास हो अनि हो जीवनको दीर्घ यात्राको एउटा सत्य इतिवृत्त” (श्रेष्ठ, २०२५ : १३) भनी परिभाषित गरेका छन् ।

त्यस्तै नेपाली बृहत् शब्दकोशमा उपन्यासलाई यसरी चिनाइएको छ : “उपन्यास धेरै आख्यान वा खण्डहरूमा लेखिने लामो साहित्यिक कथा, चरित्र प्रधान गद्य महाकाव्य हो (नेपाली बृहत् शब्दकोश, २०६७ : १४२) ।

मोहनराज शर्मा “महाकाव्यको रूपान्तरण प्रक्रियाबाट विकसित विधा भए पनि उपन्यास समकालीन साहित्यका रूपहरूमा सबैभन्दा विराट साहित्य रूप हो” (शर्मा, २०५५ : ४५१) भनी उपन्यासलाई चिनाएका छन् ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान उपन्यासका सन्दर्भमा भन्छन् “उपन्यास जीवन र जगत्प्रति नै एक विहङ्गम दृष्टि हो, जसलाई बुझ्ने, केलाउने र चित्रण गर्ने प्रयत्न अत्यन्त यथार्थिक हुन्छ । यथातथ्यको उद्घाटन मात्र नभएर यो एक सम्पूर्ण मनुष्य-जीवित मुनष्यको संसार हो” (प्रधान, २०६१ : १) ।

उपन्यासको परिभाषा दिने सन्दर्भमा राजेन्द्र सुवेदी भन्छन्- “पूर्वापर तारतम्यमा सुसम्बद्ध गरेर लेखिएका आख्यानात्मक रचनालाई उपन्यास भनिन्छ । मानव जीवनसँग सम्बद्ध भएर आउने पक्षलाई जतिसम्म समेट्न सकिन्छ त्यतिसम्मको अनुवीक्षण गराउने रचनालाई उपन्यास भनिन्छ” (सुवेदी, २०६४ : १०) ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमका अनुसार “मानव र मानव समाजसँग सम्बन्धित विविध सत्यलाई कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गर्ने आवश्यक लम्बाई भएको गद्याख्यानलाई उपन्यास भनिन्छ” (बराल र एटम, २०६६ : ७) ।

उपन्यासका विविध सन्दर्भ र पक्षलाई स्पष्ट पार्न उपर्युक्त परिभाषाहरू सक्षम रहेका छन् । उपन्यासको विषय, पात्र, आयाम, भाषा, शिल्प, उद्भव आदि पक्षको

समावेश गर्नतर्फ यी परिभाषा सचेत छन् । वर्तमानको जटिलताको प्रतिबिम्बन नै उपन्यासमा हुने भएकाले यसको परिभाषा गर्न पनि उत्तिकै गाह्रो रहेको स्पष्ट छ । त्यसमा पनि उपन्यासले दिनानुदिन आफ्नो सीमा मिच्यै अगाडि बढेको तथ्यलाई नकार्न सकिदैन । यी विविध सन्दर्भबाट हेर्दा र समग्र उपन्यासका परिभाषालाई संश्लेषण गर्दा उपन्यासलाई यसरी चिनाउन सकिन्छ : वर्तमान अन्योलपूर्ण जीवनजगत्का विषयवस्तुलाई सजीव रूपमा प्रस्तुत गर्ने गद्यात्मक भाषामा निर्माण हुने त्यस्तो नवीन आख्यानत्मक विधा हो जसको आयाम ज्यादै लामो हुने गर्दछ ।

३.५.४ उपन्यासको वर्गीकरण

उपन्यासलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । सामान्यतः विषयवस्तु, कथानक, शैली र धारागत आधारमा यसको वर्गीकरण गर्ने गरेको पाइन्छ । सान्दर्भिक रूपमा यहाँ भने उपन्यासको विषयवस्तु र शैलीका आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ ।

३.५.४.१ विषयवस्तुका आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण

उपन्यास जेका बारेमा लेखिन्छ त्यो नै उपन्यासको विषयवस्तु हो । “स्रष्टा सम्बेदित भएर जेबारे अनुभूतिमा घुलमिल हुन्छ त्यही नै त्यस पटकका निम्ति सिर्जनाको विषय बन्छ” (सुवेदी, २०६५ : ३३) । उपन्यासमा प्रयुक्त विषयवस्तुलाई नै केन्द्रमा राखी उपन्यासको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमका अनुसार विषयवस्तुका आधारमा उपन्यासलाई बाह्र भागमा विभाजन गरेका छन् जुन निम्नानुसार रहेका छन् (बराल र एटम, २०६६ : ४८) ।

- (क) साहसिक उपन्यास
- (ख) ऐतिहासिक उपन्यास
- (ग) सांस्कृतिक उपन्यास
- (घ) सामाजिक उपन्यास
- (ङ) मनोवैज्ञानिक उपन्यास
- (च) राजनीतिक उपन्यास
- (छ) आञ्चलिक उपन्यास
- (ज) वैचारिक उपन्यास

(भ) विज्ञान उपन्यास

(ज) जीवनीमूलक उपन्यास

(ट) मिथकीय उपन्यास

(ठ) जासुसी उपन्यास

(क) साहसिक उपन्यास

विषयवस्तुका आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण गर्दा साहसिक यात्रा र चमत्कार भएका उपन्यासलाई साहसिक उपन्यास भनिन्छ । “रहस्य, रोमाञ्च, चमत्कार, साहसिक यात्रा, तिलस्मीपन (रहस्यको गाँठो फुकाउन) एवम् ऐय्यारी (नायक एवम् खलनायकका पक्षहरूबीच लडाइँ हुने) प्रवृत्ति साहसिक उपन्यासमा पाइन्छ” (बराल र एटम, २०६६ : ४८) । यस्ता उपन्यासमा वास्तविकभन्दा अवास्तविक विषयवस्तु, पात्र र परिवेशलाई कुतूहलताका साथै प्रस्तुत गरिन्छ । घटना प्रधान यस्ता उपन्यासमा मानवीय पात्रहरूले पनि असम्भव कार्य गर्छन् भने हत्या, चोरी, डकैती, अपहरण आदि अपराधहरूको वर्णन पनि हुन्छ (उपाध्याय, २०४९ : १८७) । साहसिक उपन्यासमा मानवीय तथा मानवेतर दुवै किसिमका पात्रहरू प्रयुक्त हुन्छन् र यस्ता उपन्यासले पाठकलाई मनोरञ्जन गराउने उद्देश्य राखेका हुन्छन् । यस्ता उपन्यासमा यथार्थ विषयको प्रस्तुतिलाई महत्त्व दिइएको हुँदैन । “रहस्यमय भुमरीको सिर्जना, बलत्कार, अत्याचारजस्ता कुतूहल र सनसनी मच्याउने घटना वर्णन गरी पाठकलाई आनन्द दिलाउनु यिनको उद्देश्य हुन्छ” (बराल र एटम, २०६६: ४९) । नेपालीमा गिरीशवल्लभ जोशीको **वीरचरित्र**, सदाशिव शर्माको **महेन्द्रप्रभा** आदि साहसिक उपन्यास हुन् । मूलतः पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्यमा यो प्रकारका आख्यानहरू प्रशस्त रूपमा पाइन्छन् । आधुनिक कालमा भने यस किसिमका रचना न्यून मात्रामा पाइन्छन् ।

(ख) ऐतिहासिक उपन्यास

इतिहासलाई नै केन्द्रविन्दु बनाएर लेखिएका उपन्यासलाई ऐतिहासिक उपन्यास अन्तर्गत समेट्न सकिन्छ । “यस्ता उपन्यासमा इतिहाससँग सम्बद्ध घटना र पात्रहरूको छनोट गरी विगतमा घटेका महत्त्वपूर्ण घटनाको बारेमा जानकारी दिने तथा त्यस समयका शासक, प्रशासकहरूका चारित्रिक सवलता तथा दुर्बलताहरूको विवेचना तथा विश्लेषण गर्ने कार्य हुन्छ” (लामिछाने, २०६४: १७७) । शुद्ध ऐतिहासिक

उपन्यासमा मूल कथानक, प्रधान पात्र, घटनास्थल, वातावरण सबै इतिहासप्रसूत हुन्छन् । ऐतिहासिक उपन्यासमा सत्य तथ्यको प्रस्तुति हुने भए पनि कल्पनाको प्रयोग पनि हुन्छ । “इतिहासका तिथि र मितिले मात्र उपन्यास नबन्ने हुनाले लेखकले कल्पनाको माध्यमद्वारा यथार्थको भ्रम सिर्जना गर्नुपर्छ” (पोखरेल, २०६० : ३०) । ऐतिहासिक उपन्यास रचना गर्नका निम्ति लेखकमा विशेष किसिमको ज्ञान आवश्यक छ । इतिहासको व्यापक अध्ययन र चिन्तन गर्ने लेखकले मात्र सफल ऐतिहासिक उपन्यास लेख्न सक्छ । नाटकीयताको प्रवलता रहने ऐतिहासिक उपन्यासमा ऐतिहासिक र आख्यानात्मक दुवै थरी चरित्र हुनुका साथै घटना पनि यथार्थ र कल्पना दुवै आउन सक्छ । नेपालीमा डायमनशमशेर राणाका वसन्ती, सेतोबाघ, सत्प्रयास र श्रीकृष्ण श्रेष्ठका जङ्गबहादुर आदि ऐतिहासिक उपन्यासहरू हुन् ।

(ग) सांस्कृतिक उपन्यास

यदि कुनै उपन्यासभित्र विशेष संस्कृतिको चित्रण गरिएको छ भने त्यस्ता उपन्यासलाई सांस्कृतिक उपन्यास भनिन्छ । संस्कृति, परम्परा, रीतिरिवाज आदिलाई यस्ता उपन्यासले विगत वा वर्तमान कुनै पनि समयसँग जोडेर ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछ । “त्यसैले यस प्रकारका उपन्यासमा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक पक्षको भाँकी प्रस्तुत हुन्छ” (लामिछाने, २०६४ : १७७) । त्यतिमात्र नभइ यसमा पौराणिक, ऐतिहासिक वा आधुनिक समयको संस्कारलाई पनि सूक्ष्म र जीवन्त रूपमा चित्रण गरिन्छ । यस्ता उपन्यासमा संस्कार, परम्परा, रीतिरिवाज, रहनसहनको चित्रण मात्र नगरी विस्तृत व्याख्या र विश्लेषण पनि गरिएको हुन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ४९) । संस्कृति, परम्परा, मूल्य एवम् मान्यताको जगेर्ना गर्न र तिनीहरूलाई प्रचारप्रसार गर्न यस्ता उपन्यासले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । संस्कृतिको अध्ययनमा रुचि राख्ने, साथै संस्कृतिको अध्ययन अनुसन्धानमा क्रियाशील व्यक्तिहरूका लागि पनि यस्ता उपन्यास महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । उत्तरवैदिक समाजको चित्रण गरेकोले मदनमणि दीक्षितको माधवी उपन्यासलाई एउटा राम्रो सांस्कृतिक उपन्यास मान्न सकिन्छ । त्यस्तै तारानाथ शर्माका नेपालदेखि अमेरिकासम्म एवम् भ्रमणको जस्ता उपन्यास यस वर्गमा पर्दछन् ।

(घ) सामाजिक उपन्यास

समाजमा रहेका व्यक्ति सङ्घर्ष, वर्गगत सङ्घर्ष, हाँसो, क्रोध, ईर्ष्या, प्रेम, विछोड, अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार जस्ता विभिन्न पाटाहरूलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्ने उपन्यासलाई सामाजिक उपन्यास भनिन्छ । सामाजिक यथार्थवादले वास्तविक यथार्थको कलात्मक रूप प्रदान गर्ने हुनाले सामाजिक उपन्यास बढी लोकप्रिय बन्छन् (विश्वमित्र, सन् १९६२ : ९७) । समाजमा रहेका वर्गगत, अवस्था एवम् आस्थागत भिन्नतालाई नै विषयवस्तु बनाएर सामाजिक उपन्यास रचिन्छन् । कुनै पनि समाजको आर्थिक र सामाजिक अवस्थाको यथार्थ मूलक चित्रण यस्ता उपन्यासले गर्दछन् । “समाजमा व्याप्त व्यक्तिगत तथा वर्गसङ्घर्ष, दुःखसुख, रिसराग, अन्याय एवम् अत्याचार, प्रेम, विछोड जस्ता पक्षहरूलाई आधार बनाएर यस्ता उपन्यास लेखिन्छन्” (बराल र एटम, २०६६ : ५०) । त्यसैले यस्ता उपन्यास लोकप्रिय बन्छन् ।

सामाजिक उपन्यासले व्यक्ति, परिवार तथा समाजका समस्यालाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्ने हुनाले उपन्यास सामाजिक दस्तावेज, सामाजिक साक्ष्य र सामाजिक जीवनको प्रत्यक्षात्मक यथार्थ हो (बराल, २०५६ : ६६) । यस्ता उपन्यासले व्यक्तिलाई भन्दा बढी समाजलाई र समाजको पनि आन्तरिकभन्दा बाह्य पक्षलाई बढी महत्त्व दिन्छन् । यस्ता उपन्यासमा घटनाको प्रधानता, तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु र वर्णनात्मक शैलीको सफल प्रयोग पाइन्छ । समाजको यथार्थको अड्कन, दुःखसुख, हाँसो, रोदन, मानवीय सबलता, दुर्बलता, जीवनका जटिलता, सरलता, सफलता-असफलता जस्ता सबै पक्षको उद्घाटन गर्ने यस्ता उपन्यास लेखनको परम्परा रुद्रराज पाण्डेको रूपमती बाट नै भएको पाइन्छ (न्यौपाने, २०३८ : १५२) । नेपालीमा रुद्रराज पाण्डेको रूपमती, रूपनारायण सिंहको भ्रमर लैनसिंह वाङ्देलेको मुलकु बाहिर, लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाई आदि सामाजिक उपन्यास हुन् ।

(ङ) मनोवैज्ञानिक उपन्यास

मनोवैज्ञानिक उपन्यासमा व्यक्तिमनका आन्तरिक यथार्थलाई उद्घाटन गरिएको हुन्छ । “फ्रायडको मान्यतामा व्यक्तिको विकास भनेको काम शक्तिको कामात्मक ऊर्जाको अर्थात् लिङ्गको विकास हो” (गौतम, २०५० : ८३) । मनोवैज्ञानिक

उपन्यासले फ्रायडका अतिरिक्त एडलर र युङका सिद्धान्तहरूलाई पनि उपन्यास निर्माणको आधार बनाउँछन् । यस्ता उपन्यासले चरित्रको व्यवहार एवम् मनस्थितिको मनोवैज्ञानिक भावभूमिको चित्रण गर्दछन् र असामान्य पात्रको सिर्जना गरी अचेतनमा रहेको मानिसक कुण्ठा एवम् मनोव्याधिको उद्घाटन गर्दछन् (विश्वमित्र, सन् १९६२ : ११०) । यस्ता उपन्यासले मनोविकृतिको चित्रणलाई बढी महत्त्व दिनुका साथै त्यसको कारण पनि प्रस्तुत गर्दछन् । मनोविज्ञानमा कल्पना, भावुकताले खासै स्थान पाउँदैनन् किनभने मनोविज्ञान पनि विज्ञानकै अभिन्न अङ्ग हो (प्रधान, २०६१ : १६९) । नेपालीमा रहेका यस किसिमका उपन्यासहरूमा गोविन्द गोठालेको पल्लोघरको भ्याल र अपर्णा, विजय मल्लको अनुराधा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको नरेन्द्र दाइ आदि ज्यादै चर्चित रहेका छन् ।

(च) राजनीतिक उपन्यास

सामाजिक, राजनीति र त्यसबाट उत्पन्न स्थितिलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएका उपन्यासलाई राजनीतिक उपन्यास भनिन्छ । “यस्ता उपन्यासमा देशको राजनैतिक अवस्थाको चित्रण मात्र पनि हुन सक्छ, विभिन्न सिद्धान्तहरूको वाद-विवाद र लेखकलाई मनपर्ने अमूक वादको स्थापना पनि (उपाध्याय, २०४९ : १७८) । आजको राजनीति भोलिको इतिहास बन्ने हुनाले ऐतिहासिक उपन्यास र राजनीतिक उपन्यासका बीच नजिकैको साइनो देखिए पनि यी दुईका बीचमा पृथकता पनि छ । नेपाली साहित्यको उपन्यास लेखन परम्परामा ऐतिहासिक उपन्यासका तुलनामा राजनीतिक उपन्यास निकै कम मात्रामा लेखिएका छन् । “अङ्ग्रेजीमा जर्ज अर्वेलको नाइन्टिन एटी फोर, तथा नेपालीका खड्गबहादुर सिंहको विद्रोह (भाग १ र २) लीलाध्वज थापाको शान्ति र पञ्चायत आदि राजनीतिक उपन्यास हुन् (बराल र एटम, २०६६ : ५०) ।

(छ) आञ्चलिक उपन्यास

स्थानीयतालाई नै प्रमुखता दिने र त्यहीँको परिवेशसँगै लट्पटिएका उपन्यासलाई आञ्चलिक उपन्यास भनिन्छ । कुनै निश्चित क्षेत्र विशेषका सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि विभिन्न विषय, गतिविधि, रहनसहन आदिको प्रस्तुति यस्ता उपन्यासमा हुन्छ (न्यौपाने, २०३८ : २१६) । औपन्यासिकताका लागि कल्पनाको प्रयोग

यस्ता उपन्यासमा हुने भए पनि धेरै पक्षहरू यथार्थ नै हुन्छन् । “आञ्चलिक उपन्यासमा लेखकले विशिष्ट स्थान वा अञ्चलको जीवनको चित्रण विशिष्ट रूपमा गर्दछ र यस्ता उपन्यास पढ्दा पाठकले त्यही क्षेत्र, त्यही स्थानमा गएको अनुभूति गर्दछ (विश्वमित्र, सन् १९६२ : ७७) । नेपालीमा शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट, विनोदप्रसाद धितालको उज्यालो हुनु अघि, तारानाथ शर्माको ओभेलपर्दा आदि आञ्चलिक उपन्यासका राम्रा उदाहरण मानिन्छन् ।

(ज) वैचारिक उपन्यास

कुनै गम्भीर चिन्तन, दर्शन एवम् विचारको प्रतिपादन गर्ने उद्देश्यले लेखिएका उपन्यासलाई नै सामान्य भाषामा वैचारिक उपन्यास भनिन्छ । केशवप्रसाद उपाध्यायले सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक मात्र नभएर कुनै दर्शन विशेषको प्रतिपादन गर्ने उद्देश्यले लेखिएका उपन्यासलाई वैचारिक उपन्यास मानेका छन् (उपाध्याय, २०४९ : १८८) । यस्ता उपन्यासमा विसङ्गतिवाद, अस्तित्ववाद, प्रगतिवाद जस्ता विभिन्न विचारहरूको प्रस्तुति हुन सक्छ । तर, “अस्तित्ववाद शून्यवाद दर्शनभन्दा साहित्यिक प्रवृत्तिमै विलिन हुन थालेका छन्” (न्यौपाने, २०३८ : २१५) । मूलतः मार्क्सवादी द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको स्थापनापछि यस किसिमका उपन्यास लेखनले जरागाडेको पाइन्छ । विचारको प्रस्तुतीकरण गर्दा औपन्यासिक निर्माणमा पनि ध्यान पुऱ्याउन आवश्यक छ । कुनै गम्भीर दर्शन वा विचारधारा प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले लेखिएको वैचारिक उपन्यास विचारलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा कलात्मकता तर्फ ध्यान पुऱ्याउन नसकेमा उपन्यास नबनेर सिद्धान्त बन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ५०) । नेपालीमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको एक चिहान, डी.पी. अधिकारीको आशमाया, पारिजातको शिरीषको फूल, सरुभक्तको पागल बस्ती आदि वैचारिक उपन्यास हुन् ।

(झ) विज्ञान उपन्यास

काल्पनिक रूपमा भए पनि विज्ञानका अनेक आविष्कार र चमत्कारलाई उद्घाटन गर्ने उपन्यास नै विज्ञान उपन्यास हुन् । “विज्ञानका अनेक चमत्कृत काल्पनिक उद्घाटन गर्ने यस्ता उपन्यासले नयाँ नयाँ र रोचक आविष्कारका सम्भावना देखाएका हुन्छन्” (बराल र एटम, २०६६ : ५०) । यान्त्रिक सभ्यताको चित्रण गर्ने यस्ता उपन्यास नयाँ-नयाँ आविष्कारका निम्ति पनि मार्गदर्शक बन्छन् । त्यसैले यस्ता

उपन्यास विभिन्न खोज, अनुसन्धानमा संलग्न वैज्ञानिकहरूका निमित्त पनि उपयोगी हुन्छन् । “यस्ता उपन्यासहरूमा वैज्ञानिक उन्नति र त्यसका सन्दर्भमा समाज र मानवको नवीन व्याख्या पनि हुन्छ” (बराल र एटम, २०६६ : ५०) । पश्चिमी जगत्बाट नै यी उपन्यासहरूले प्रेरणा स्रोत पाएका हुन् । यस्ता उपन्यासको रचनाका लागि तीव्र कल्पना एवम् वैज्ञानिक चेत आवश्यक हुन्छ । नेपालीमा सरुभक्तको एउटा अभिनवको आत्मकथा र मुक्ति उपाध्याय बरालको हिमाली जस्ता उपन्यास विज्ञान उपन्यासका रूपमा रहेका छन् ।

(अ) जीवनीमूलक उपन्यास

कुनै ख्यातिप्राप्त व्यक्तिलाई विषय बनाई उपन्यास लेख्ने परम्परा हामी माझ विद्यमान रहेको छ । यस्ता राष्ट्रिय तथा अन्त राष्ट्रिय ख्याति प्राप्त व्यक्तिको जीवनीलाई प्रतिपाद्य विषय बनाई लेखिएका उपन्यासलाई जीवनीमूलक उपन्यास भनिन्छ । जीवनीमूलक उपन्यासमा तथ्य र कल्पना दुवैको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । “जीवनी कुनै व्यक्तिको जीवनका तथ्य र कार्यहरूको अन्वेषणात्मक वर्णन हो भने उपन्यासमा त्यस्तो जीवनीको प्रस्तुतिमा पनि कलात्मक अन्विति रहन्छ” (बराल र एटम, २०६६ : ५१) । जीवनीमूलक उपन्यासले कुनै व्यक्तिको व्यक्तित्वको प्रचारप्रसारमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ, भने पाठकले पनि आफ्नो जीवनयात्रालाई अगाडि बढाउन मार्गदर्शन पाउँछ । कुनै पात्र विशेषको वास्तविक जीवनको दीर्घ यात्राको प्रस्तुति यस्ता उपन्यासमा हुने हुँदा कल्पनाभन्दा यथार्थको बाहुल्यता पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०२५ : १३) । नेपालीमा लेखिएको जीवनीमूलक उपन्यासमा लैनसिंह वाड्देलको रेम्ब्रान्ट महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

(ट) मिथकीय उपन्यास

आदिम मानवका अन्तर कुन्तरमा लुकेका काल्पनिक भावनालाई व्यक्त गर्ने पुराण दन्त्यकथा आदिका कथाहरूलाई नै मिथक भनिन्छ । यिनै पुराण, दन्त्यकथा, जनश्रुति आदिलाई समावेश गरिएका उपन्यासलाई मिथकीय उपन्यास भनिन्छ । मिथक सांस्कृतिक समूहसित आवद्ध सृष्टिको सन्दर्भ देखाउने ईश्वरीय भूमिका भएका अतिप्राकृतिक कथा हुन् (एटम, २०६७ : १३५) । यस्ता कथाहरूलाई पुनर्सिर्जन गरी मिथकीय उपन्यासमा प्रस्तुत गरिन्छ । अभै सरल भाषामा मिथक भनेको पुरानो

समयको कथा हो (शेली, सन् २००० : ८४२) । नेपालीमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका सुम्निमा तथा मोदिआइन्, मदनमणि दीक्षितको माधवी, राजेश्वर देवकोटाको द्वन्द्वको अवसान आदि मिथकीय उपन्यास हुन् ।

(ठ) जासुसी उपन्यास

जासुसी प्रवृत्तिको चित्रण गरी लेखिएका उपन्यासलाई जासुसी उपन्यास भनिन्छ । मनोरञ्जनका दृष्टिले यस्ता उपन्यासलाई ज्यादै महत्त्वपूर्ण ठानिन्छ । “यस्ता उपन्यासको सारवस्तुका रूपमा अपराधको अनुसन्धान र दोषीको चिनारी आएको हुन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ५२) । अपराध र अपराधी तथा तिनका अनुसन्धानको प्रक्रियाका बारेमा प्रकाश पार्ने काम यस्ता उपन्यासले गर्छन् । विशेष गरी यस्ता उपन्यासमा हत्या, चोरी, डकैती, अपहरण आदि अपराधहरूको रोचक वर्णन हुन्छ (उपाध्याय, २०४९ : १८७) । यस्ता उपन्यासमा जीवनको निश्चित दृष्टिकोण नरहने हुँदा यसलाई गम्भीर साहित्यको कोटिमा राखिँदैन । “यस्ता उपन्यासमा केवल आश्चर्यजनक, कौतूहलपूर्ण, वैचित्र्ययुक्त घटनाहरू हुन्छन्, जहाँ भूत, प्रेत, राजकुमार, राजकुमारी आदि अलौकिक चरित्रका कथा, हत्या, चोरी डकैती, अपहरण र मुक्ति, छद्म भेषद्वारा सफलता, रहस्य, रोमाञ्चकारी विषय र घटनाको चित्रण हुन्छ” (उपाध्याय, २०४९: ११२-११३) । यस्ता उपन्यासमा सहस्यमय कल्पना र स्वैरकल्पनाको माध्यमबाट यथार्थको सिर्जना गरिन्छ । नेपालीमा दीर्घबाहुको डा. डेमोन र मेजरको सर्प अनि एस.पी. आशाको नक्कली औँठी आदि जासुसी उपन्यास हुन् ।

३.५.४.२ शैलीका आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण

उपन्यासमा शैलीको भूमिका ज्यादै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । सामान्य भाषामा “शैली भनेको अभिव्यक्तिको ढङ्ग हो” (शर्मा र लुइटेल्, २०६२ : ७८) । भाषालाई विभिन्न व्यक्ति विभिन्न ढङ्गले प्रयोग गर्दछन् । त्यसैले शैलीकै कारण कुनै पनि लेखक अन्य लेखकभन्दा पृथक हुन्छ (डियानी, सन् २००२ : ७९) । जसरी मानिसको आ-आफ्नो रुचि हुन्छ, त्यसरी नै आफ्नो भाव व्यक्त गर्ने व्यक्तिको आ-आफ्नो ढङ्ग हुन्छ । शैलीका आधारमा उपन्यासको वर्गीकरणका सन्दर्भमा मुख्यतः उपन्यास कला एक विवेचना (विश्वमित्र, सन् १९६२ : ३२-३३) र उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास

(बराल र एटम, २०६६ : ५३) कृतिको सहयोग लिइएको छ । शैलीका आधारमा उपन्यासलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- (क) वर्णनात्मक उपन्यास
- (ख) आत्मकथात्मक उपन्यास
- (ग) पत्रात्मक उपन्यास
- (घ) डायरी उपन्यास
- (ङ) चेतनप्रवाह शैलीका उपन्यास

(क) वर्णनात्मक उपन्यास

वर्णनात्मक शैली उपन्यासमा सर्वाधिक प्रयोग भएको पाइन्छ । “यस्ता उपन्यासमा उपन्यासकार स्वयम् पात्र, घटना, वातावरण, परिणाम, आदिको वर्णन र विश्लेषण गर्दै जान्छ (न्यौपाने, २०३८ : २०६) । यस्ता उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिन्छ । उपन्यासमा यो शैली सरल हुन्छ । त्यही कारण धेरै उपन्यासकारले यही शैलीको प्रयोग गर्दछन् । लैनसिंह वाङ्देलको मुलुकबाहिर, इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ आदि वर्णनात्मक उपन्यास हुन् ।

(ख) आत्मकथात्मक उपन्यास

उपन्यासमा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरेर लेखिएको छ भने त्यसलाई आत्मकथात्मक उपन्यास भनिन्छ । यस्ता उपन्यासका पात्र आफ्नो कथा स्वयम् बताउँदै जान्छन् (न्यौपाने, २०३८ : २०६) । आत्मकथात्मक उपन्यासमा घटनाहरूको बाहुल्यता हुने भए पनि यस्ता उपन्यासमा चरित्रलाई बढी महत्त्व दिइन्छ । यस्ता उपन्यासलाई अनुभवन्यास पनि मान्न सकिन्छ । यस्ता उपन्यासमा “वैयक्तिक स्मृतिविम्ब मूलतः लेखकीय जीवनसापेक्षका रूपमा, अंशतः लेखकेतर जीवन सापेक्ष रूपमा र वैयक्तिक परिधीय तहमा प्रणयपरक रूपमा देखापर्छ (गौतम, २०६० : ११६) । नेपालीमा विजय मल्लको अनुराधा, पारिजातको शिरीषको फूल, मदनमणि दीक्षितको माधवी, ध्रुवचन्द्र गौतमका अलिखित, बाढी, घुर्मी आदि अत्मकथात्मक शैलीको प्रयोग भएका उपन्यास हुन् ।

(ग) डायरी उपन्यास

दैनिक घटने घटनाहरूलाई टिपी औपन्यासिक रूप दिने शैली डायरी उपन्यासमा पाइन्छ । “कुनै विशेष वा सामान्य घटना, पात्रहरूका जीवनमा आइ परेका संयोग वियोगहरू, उनीहरूको दिनचर्या आदि रोजनाम्चा अर्थात् डायरीमा टिप्पै जानु र त्यसैबाट उपन्यासको पूर्ण कथा तथा चरित्र उद्घाटित हुँदै जानु यस किसिमका शैलीको प्रयोग भएका उपन्यासको वैशिष्ट्य हो (न्यौपाने, २०३८ : २०७) । यस्ता उपन्यासमा पनि पात्र कम मात्रामा प्रयोग हुन्छन् । “यस्ता उपन्यासको कथावस्तु सम्पूर्ण डायरीका रूपमा नियोजित हुन्छ, र नायकले डायरी लेख्छ (विश्वमित्र, सन् १९६२ : २३) । नेपालीमा यो शैलीको पूर्ण पालना गरी लेखिएको उपन्यास नपाइए तापनि पारिजातको **अन्तर्मुखी** उपन्यासमा यसको आंशिक प्रयोग गरिएको छ ।

(घ) पत्रात्मक उपन्यास

पत्रात्मक उपन्यास पत्रको ढाँचामा लेखिएको हुन्छ । यस शैलीका उपन्यासमा कथावस्तु र चरित्रहरूको उद्घाटन पात्रहरूले एक अर्कालाई लेखेका पत्रहरूको माध्यमबाट हुन्छ । पत्र लेखक नै मूल नायकका रूपमा देखा पर्ने यस्ता उपन्यास विश्वासिला र पत्यार लाग्दा हुन्छन् । यसमा पात्रको वैयक्तिक भावनाको स्वतन्त्र अभिव्यक्ति हुन्छ । उपन्यास नै पत्रका आधारमा प्रारम्भ भएकाले यस किसिमका उपन्यासमा पात्र कम हुन्छन् । यस कारणले पनि कारण यस्ता उपन्यास कम मात्रामा लेखिन्छन् । नेपालीमा असीत राईको **पहिरो जाने पहाड** पत्रात्मक उपन्यासको उदाहरण हो ।

(ङ) चेतनप्रवाह शैलीका उपन्यास

व्यक्तिको चेतना समयको प्रवाहसँगै बगेको हुन्छ । चेतनप्रवाह भनेको पानीको भल जस्तै विचार अधिल्लिर बग्ने मनको प्रक्रिया हो र यसमा विचारमा जे आयो त्यसैतिर वर्णन तरङ्गिन्छ (पोखरेल, २०६० : ६१) । व्यक्तिको चेतनामा समयको प्रवाह निरन्तर भइरहेको हुन्छ । “व्यक्तिको जीवनको भूत, वर्तमान र भविष्य उसको स्मृति र सम्भनाशक्तिका माध्यमबाट व्यक्त गर्न सकिन्छ किनभने व्यक्तित्व भन्नु नै व्यक्तिको संभनाहरूको योग हो (बराल र एटम, २०६६ : ५३) । “संवेदनाको प्रवाहमा तार्किक अनुक्रमको सम्भावना नभए पनि चेतनाको प्रवाह देखाएर पात्रको व्यक्तित्वको सही

प्रदर्शन गर्न सकिन्छ, जुन अन्य संवाद वा विधिमा सम्भव हुँदैन” (बराल र एटम, २०६६ : ५३) । नेपालीमा अर्जुन निरौलाको **घाम डुबेपछि**, ध्रुवचन्द्र गौतमको **उपसंहार** अर्थात् चौथो अन्त्य, मञ्जुलको **छेकुडोल्मा** आदि यस्ता उपन्यास हुन् ।

३.६ उपन्यासका तत्त्वहरू

उपन्यासको स्वरूप तयार पार्दा प्रयोग हुने आवश्यक उपकरणलाई नै उपन्यासका तत्त्व भनिन्छ । उपन्यास निर्माणमा आवश्यक पर्ने तत्त्वका सन्दर्भमा पनि विद्वान्हरू बीच मतैक्य देखिँदैन । यहाँ उपन्यासका तत्त्वसम्बन्धी देखिएका केही मतहरूलाई निम्नानुसार देखाइन्छ :

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले कथानक, चरित्र कथोपकथन, शैली, भाषा, वातावरण, उद्देश्य आदिलाई उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् (प्रधान, २०६१ : ७) ।

राजेन्द्र सुवेदीले वस्तु, चरित्र, कथोपकथन, द्वन्द्व, परिवेश, उद्देश्य र कौतूहललाई उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् (सुवेदी, २०६४ : १७) ।

त्यस्तै ऋषिराज बरालले कथानक, चरित्र, सारतत्त्व, दृष्टिबिन्दु र भाषालाई उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् (बराल, २०५६ : २६) ।

मोहनराज शर्माले कथानक, चरित्र, परिवेश, विषयसूत्र, भाषा, शैली, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दुलाई उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् (शर्मा, २०६६ : १४८) ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले कथानक, चरित्र, पर्यावरण, दृष्टिबिन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक, बिम्ब र गति र लयलाई उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् (बराल र एटम, २०६६ : २०) ।

यी विभिन्न विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका मतलाई संश्लेषण गर्दा उपन्यासका तत्त्व अन्तर्गत कथानक, चरित्र, परिवेश, दृष्टिबिन्दु, भाषा र शैलीलाई यहाँ निक्यौल गर्न सकिन्छ । उपन्यासका उपर्युक्त तत्त्व वा उपकरणहरूलाई निम्नानुसार चिनाउन सकिन्छ :

१. कथानक

२. चरित्र

३. परिवेश

४. दृष्टिबिन्दु

५. सारवस्तु

६. भाषा

७. शैली

३.६.१ कथानक

कथानक उपन्यासका निमित्त नभै नहुने उपकरणमध्ये एक हो । “उपन्यासमा घटनावलीको योजना अथवा अभिरेखा अथवा ढाँचालाई कथानक भनिन्छ, साथै उत्सुकता र संशय जगाउने गरी व्यवस्थित घटना र चरित्रको सङ्गठनलाई पनि कथानक भनिन्छ” (शर्मा, २०६३ : ३८१) । यसमा आउने घटनाहरू कार्यकारण सम्बन्धमा आबद्ध हुन्छन् । कारण नभएको घटना कथा बन्छ, र कारण सहितको घटना मात्रै कथानक बन्छ (डियानी, सन् २००२ : ४३) । अतः घटनाहरूको शृङ्खला मात्र कथानक होइन । “सपाट अवस्थामा घटनाहरू वा क्रियात्मक समूह शृङ्खलायुक्त भई प्रमाणिक सन्तुष्टि दिनसक्ने भएमा त्यो कार्यकारण सम्बन्धमा नियोजित मानिन्छ” (बराल र एटम, २०६६ : २०) । कुनै पनि आख्यानात्मक कृतिका लागि कथानक अनिवार्य रहेको हुन्छ ।

उपन्यास निर्माणका लागि कथा र कथानक दुवै महत्त्वपूर्ण आधार हुन् । “आख्यानमा घटनावलीको योजना वा ढाँचालाई कथानक भनिन्छ (शर्मा, २०५९ : १११) । कथा खासगरी घटनाहरूको शृङ्खला मात्र हो । “कथाले कथानक निर्माणमा कच्चा पदार्थको काम गर्दछ । उपन्यासकारले कथारूपी कच्चा पदार्थमा बुद्धि, भाव र कल्पनाको मिश्रण गरी सार्थक एवम् उद्देश्यपूर्ण कथावस्तु निर्माण गर्दछ” (विश्वमित्र, सन् १९६२ : ५) । कथामा कार्यमात्र रहने तर कथानकमा कारण पनि रहने हुनाले कथाभन्दा कथानक भव्य हुने कुरा बुझिन्छ । बुद्धि, भाव एवम् कल्पना कथामा नहुने तर कथानकमा हुने हुँदा कथाभन्दा कथानक जटिल पनि हुन्छ । आख्यानमा प्रयुक्त द्वन्द्व, गति र अवरोधले कथानको गति र प्रगतिलाई सहयोग पुऱ्याउँछन् ।

कथानकको निर्माणका आवश्यक उपकरणका रूपमा द्वन्द्व र क्रिया आउँछन् । “परम्परा विरोधी दुई व्यक्ति शक्ति वा परिस्थितिका बीचमा हुने सङ्घर्षलाई द्वन्द्व भनिन्छ” (लुइँटेल, २०६२ : २२५) । द्वन्द्वको सङ्घर्ष भन्ने शब्दको प्रयोग पनि पाइन्छ तर द्वन्द्व शब्द नै बढी प्रचलित र उपयुक्त पनि छ । उपन्यासमा आन्तरिक वा

बाह्य द्वन्द्वबाट सहभागीहरूले आफ्ना अगाडिका कार्यव्यापार प्रदर्शित गर्छन्, कथानकलाई शृङ्खलात्मक रूपमा गतिशील तुल्याउँछन् यसैबाट कथानकले नयाँ मोड लिन्छ (लुइँटेल, २०६७ : १८) । द्वन्द्व दुई किसिमका हुन्छन् । आन्तरिक द्वन्द्व मान्छेको मनभित्र हुने द्वन्द्व हो भने बाह्य द्वन्द्व देखिने द्वन्द्व हो । बाह्य द्वन्द्व मानिसका बाहिरी क्रियाकलापसँग सम्बद्ध हुन्छ र कुनै सहभागीको अन्य सहभागी समाज, प्रकृति, भौतिकजगत् आदिका बीचमा हुने सङ्घर्षलाई बाह्य द्वन्द्वले जनाउँछ (लुइँटेल, २०६७ : १९) । द्वन्द्व र क्रियाकले कथानकलाई गति दिन्छन् । यिनीहरूको अभावमा कथानकको निर्माण हुन सक्दैन । कथानकमा आउने द्वन्द्व र क्रियाकलापहरू स्वभाविक, रोचक र सुगठित हुनुपर्छ ।

उपन्यासमा कथानको आङ्गिक विकासको स्थिति रहन्छ । कथानकको आदि, मध्य र अन्त्यको समुचित विन्यासलाई नै कथानकको आङ्गिक विकास भनिन्छ । आदि, मध्य र अन्त्यका अवस्थाबाट विकसित रहेको कथानक आङ्गिक दृष्टिले पूर्ण हुन्छ । प्रसिद्ध जर्मन समालोचक गुस्ताभ फ्रेटागले आख्यानात्मक कृतिका संरचनामा पाइने कथानकको विकासक्रम निर्धारण गरेका छन् । त्यो विकासक्रमलाई फ्रेटागको पिरामिड भनिन्छ । “जग वा थालनीतिर फुकेर क्रमशः साँधुरिँदै जाने संरचनाको नाम पिरामिड वा सूचीस्तम्भ हो । फ्रेटागले टेकनीकल अफ द ड्रामा (८६३) कृतिमा पिरामिड आकारमा कथानकको विकासका निम्नलिखित पाँच अवस्थाहरू देखाएका छन् (शर्मा, २०६६ : १५६) ।

(क) आरम्भ

आरम्भको अवस्थामा मुख्य पात्रहरूको चिनारी र पात्रहरूले जुध्नु परेको समस्या र परिस्थितिको जानकारी दिइन्छ ।

(ख) सङ्घर्षविकास

कुनै आकस्मिक परिस्थितिका कारण अथवा घटना विशेषका कारण पात्रहरूका सामु नयाँ समस्या उत्पन्न हुन्छ र पात्रहरूको सङ्घर्ष आरम्भ हुन्छ ।

(ग) चरम

यसमा सङ्कटावस्थाहरूको शृङ्खलाले गर्दा कथानकको एउटा यस्तो मोड वा माथिल्लो बिन्दु आउँछ, जसले पात्रहरूलाई गम्भीर, महत्त्वपूर्ण र निर्णायक रूप प्रदान

गर्छ । कथानकमा परिवर्तनको स्थिति ल्याएर चरमले पाठकको मानसिकतामा आन्दोलन मच्याइदिन्छ । यो अन्तिम सङ्कटावस्था नै चरम हो ।

(घ) सङ्घर्षहास

यसमा पात्रहरूको चर्को सङ्घर्ष मथ्थर हुन्छ । छरिएको घटना प्रवाहलाई समेट्ने र सँगाल्ने काम गरिन्छ । कुनै कार्य, निर्णय, वा खोजका कारण सङ्घर्ष टुङ्गयाउनीमा पुग्छ ।

(ङ) उपसंहार/परिणति

यसमा पात्रहरूको सङ्घर्ष टुङ्गिन्छ । पात्रहरूले आफ्ना कार्यअनुसारको फल पाउँछन् र समस्याको समाधान हुन्छ ।

फ्रेटागले बनाएको यो सूचीस्तम्भ वा पिरामिड सबै कथानकमा लागू हुन्छ । “नियमित कथानक भएको आख्यानात्मक कृतिमा यो सूचीस्तम्भ यथावत् लागू हुन्छ, तर अनियमित कथानक भएको कृतिमा भने यथावत् लागू नभई आंशिक रूपमा मात्र लागू हुन्छ (शर्मा, २०६६ : १५७) । कथानक क्षीण भएमा यसको आकार न्यून अवस्थामा भर्दछ । एकभन्दा बढी चरमको अवस्थाले पनि यसको आकारमा परिवर्तन ल्याउँछ ।

३.६.२ चरित्र

चरित्र पनि उपन्यास निर्माणको एक प्रमुख तत्त्व हो । आख्यानमा विभिन्न सहभागीहरू देखिन्छन् । तिनै सहभागी व्यक्तिलाई चरित्र भनिन्छ (शर्मा, २०५९ : ११४) । चरित्रहरू कथावस्तु तथा उद्देश्यसँग सम्बद्ध भएर आएका हुन्छन् । चरित्रलाई जनाउनको निम्ति पात्र, क्रियाकलाप, कार्यव्यापार, चरित्रचित्रण जस्ता शब्दहरूको प्रयोग पनि गरिएको पाइन्छ (सुवेदी, २०६४ : २२-२३) । तर यी शब्दहरूमध्ये चरित्र र पात्र नै बढी प्रयोग गरिन्छ । उपन्यासमा मूलतः व्यक्ति पात्रकै प्रयोग गरिने भए पनि विश्वसात्त्यमा मानव पात्रलाई छाडेर मानवेतर, अतिमानवेतर पात्रहरूलाई लिएर पनि उपन्यास लेखिएका छन् (बराल, २०५६ : ३२) । त्यसैले उपन्यासमा मानवीय पात्र मात्र नभई मानवेतर पात्रहरूको प्रयोग पनि गर्न सकिन्छ । पात्रको अभावमा कथानकले गति पाउँदैन । यहीँ कारण आजभोलि उपन्यासकारले पात्रहरूको प्रयोग र छनोटलाई बढी महत्त्व दिन्छन् । आजभोलिका उपन्यासमा उपन्यासकारले यथार्थ पात्रको छनोट

गर्छ र ती यथार्थ पात्रहरूलाई उनीहरूकै भूमिकामा प्रस्तुत गर्दै जीवन्तता प्रदान गर्दछ । मनोवैज्ञानिक उपन्यासमा पात्रहरूको भूमिका अझ गहन हुन्छ ।

यसरी उपन्यासभित्र व्यवस्थितरूपले प्रयोग गरिने, कथानकलाई गतिप्रदान गर्ने, मूलतः मानव र अंशतः मानवेतर प्राणी नै पात्र वा चरित्र हुन् र उपन्यासमा यिनीहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

उपन्यासमा प्रयोग गरिने चरित्रका प्रकारहरूलाई विभिन्न किसिमले देखाउन सकिन्छ । उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र (बराल, २०५६ : ३२-३६) र उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास (बराल र एटम, २०६६ : २७-२८) को आधारमा उपन्यासमा प्रयोग गरिने चरित्रका प्रकारहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- (क) यथार्थ र आदर्श
- (ख) अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी
- (ग) सार्वभौम र आञ्चलिक
- (घ) पारम्परिक र मौलिक
- (ङ) गोला र च्याप्टा

उपन्यास प्रयुक्त पात्रका उपर्युक्त प्रकारलाई सङ्क्षिप्त रूपमा निम्नानुसार चिनाउन सकिन्छ :

(क) यथार्थ र आदर्श

समाजमा रहेका पात्रहरूलाई जस्ताको तस्तै टिपेमा त्यो यथार्थ पात्र कहलिन्छ भने लेखकले आफ्नो आदर्श अनुसार निर्माण गरेको पात्रलाई आदर्श पात्र भनिन्छ । “यथार्थवादी पात्र भएको उपन्यास पढ्दा जीवन पात्रले होइन आफैले भोगेजस्तो हुन्छ” (बराल र एटम, २०६६ : २८) । तर आदर्श पात्रले उच्च आकाङ्क्षा बोक्छ र यथार्थको अभाव हुन्छ । परम्परागत उपन्यासमा आदर्श पात्रको प्रयोगलाई महत्त्व दिइन्थ्यो भने वर्तमान समयका उपन्यासमा यथार्थ पात्रको प्रयोगलाई बढी महत्त्व दिइन्छ । मुलुकबाहिरको रने यथार्थ पात्र हो भने माधवी उपन्यासको गालव आदर्श पात्र हो ।

(ख) अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी

आफूभित्रै हराउने र अन्य व्यक्तिहरूसँगको सम्पर्कमा नरमाउने पात्रहरू अन्तर्मुखी हुन् । आफ्ना आन्तरिक कुराहरू अरूलाई भन्ने, सम्पर्कमा रमाउने र

आशावादी हुने पात्रलाई बहिर्मुखी पात्र भनिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : २८) । मनोवैज्ञानिक उपन्यासमा अन्तर्मुखी प्रवृत्तिका पात्र हुन्छन् भने अन्य उपन्यासमा अधिकांश पात्र बहिर्मुखी स्वभावका हुन्छन् । बहिर्मुखी पात्रले जीवनलाई रमाइलो खेलका रूपमा लिन्छन् भने अन्तर्मुखी पात्रले जीवनलाई पीडाका रूपमा लिने गर्छन् ।

(ग) सार्वभौम र आञ्चलिक

सबै ठाउँमा उही रूपले ग्रहण गर्न सकिने पात्रलाई सार्वभौम पात्र भनिन्छ । कुनै निश्चित क्षेत्र विशेषका सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि विशिष्ट पहिचान लिएर आएका पात्रहरूलाई आञ्चलिक पात्र भनिन्छ (न्यौपाने, २०३८ : ११५) । सार्वभौम पात्रका गुणहरू सबैतिरका मानिससँग मिल्छन् भने आञ्चलिक पात्रका गुण विशेष किसिमका हुन्छन् । आञ्चलिक उपन्यासका पात्रहरूले एक विशिष्ट भू-भागको सम्पूर्ण जीवन ढाँचालाई प्रस्तुत गर्दछन् (विश्वमित्र, सन् १९६२ : ७७) । यस्ता पात्रले निजी संस्कार प्रस्तुत गर्दछन् ।

(घ) पारम्परिक र मौलिक

स्वभाव, आचारण र कार्य पारम्परिक हुने पात्रलाई पारम्परिक पात्र भनिन्छ । “मौलिक पात्र भनेको स्रष्टाको नौलो सिर्जना हो (बराल र एटम, २०५५ : २९) । यस्ता पात्रहरूमा पाठकलाई तान्ने शक्ति पनि रहेको हुन्छ तर पारम्परिक पात्रले पाठकलाई कम मात्रामा आकर्षित गर्न सक्छन् । यही कारण लोकप्रियताका हिसाबले पनि परम्परित पात्रहरू प्रयोग भएका उपन्यासभन्दा मौलिक पात्रहरूको प्रयोग गरिएका उपन्यास अगाडि हुन्छन् ।

(ङ) गोला र च्याप्टा

उपन्यासका पात्रहरूलाई गोला र च्याप्टामा वर्गीकरण गरेको पनि पाइन्छ । यसरी उपन्यासका पात्रलाई गोला र च्याप्टा गरी वर्गीकरण गर्ने प्रथम व्यक्ति इ.एम्. फोस्टर हुन् (बराल, २०५६ : ३५) । उनले उपन्यासमा गोला पात्रलाई बढी महत्त्व दिएका छन् । “जीवनलाई जटिल रूपले भोग्ने र क्षण-क्षणमा विशेषता परिवर्तन गरी कथानक नै रोमाञ्चपूर्ण बनाउने पात्रलाई गोला भनिन्छ भने जीवनलाई सपाट रूपमा भोग्ने र विशेष गरी सजिलै बुझ्न सकिने पात्रलाई च्याप्टा भनिन्छ” (बराल र एटम,

२०६६ : २८) । गोला पात्रहरूमा स्वच्छन्दता र स्वभाविकताको मात्रा बढी हुन्छ भने च्याप्टा पात्रहरूमा आदर्श बढी हुन्छ ।

यी बाहेक चित्रणका अन्य आधार पनि रहेका छन् जसलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ:

(क) लिङ्गका आधारमा

लिङ्गका आधारमा उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रलाई पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । प्रायः सबै उपन्यासमा यी दुई लिङ्गका पात्रको प्रयोग हुन्छ । तर, तेस्रो लिङ्गीको अस्तित्वलाई स्वीकार गरी नयनराज पाण्डेले अतिरिक्ति (२०५०), शोभा भट्टराईले अन्त्यहीन अन्त्य (२०५८) र मोहनराज शर्माले सलिजो (२०६६) उपन्यासको सिर्जना गरेका छन् (एटम, २०६७ : १७) ।

(ख) कार्यका आधारमा

कार्यका आधारमा उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रलाई प्रमुख, सहायक र गौण गरी तीन वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ (शर्मा, २०६६ : १५७) । सबैभन्दा बढी कार्य गर्ने प्रमुख पात्र हुन्छ भने त्यसभन्दा कम कार्य गर्ने पात्र सहायक र ज्यादै थोरै कार्य गर्ने पात्र गौण हुन्छ । उपन्यासमा प्रमुख पात्र धेरै पटक वा धेरै ठाउँमा उपस्थिति भएको हुन्छ भने त्यसभन्दा कम सहायक पात्र र ज्यादै कम गौण पात्रको प्रयोग भएको हुन्छ । गौणपात्र हटाइ दिँदा पनि उपन्यासको कथानकमा खासै ठूलो क्षति पुग्दैन ।

(ग) प्रवृत्तिका आधारमा

प्रवृत्तिका आधारमा उपन्यासका चरित्र वा पात्रहरूलाई अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूले सकारात्मक र नकारात्मक दुवै किमिसको भूमिका निभाएका हुन्छन् । “प्रतिकूल वर्गको प्रमुख वा सहायक पुरुष पात्र छ भने त्यो खलनायक वा (खलपात्र नायक वा अन्य) हुन्छ र स्त्रीपात्र छ भने त्यो खलनायिका वा स्त्री खलपात्र (नायिका वा अन्य) हुन्छ” (शर्मा, २०६६ : १५७) । यस आधारबाट कृतिमा पात्र खल र सज्जनमा विभाजित हुन्छन् ।

(घ) स्वभावका आधारमा

यस आधारमा चरित्रलाई गतिशील र गतिहीन गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ। “स्थितिअनुरूप बदलिने पात्र वा चरित्र गतिशील वर्गका हुन्छन् भने आद्यान्त उस्तै रहने चाहिँ गतिहीन वर्गका हुन्छन्” (शर्मा, २०६६ : १५७)। गतिशील चरित्रले आफ्नो आदर्श, मूल्य र मान्यतालाई बदल्दै जाने भए पनि गतिहीन पात्र भने आफ्नो आदर्शप्रति सधैं दृढ हुन्छ।

(ङ) जीवनचेतनाका आधारमा

यस आधारमा पात्रहरू वर्गीय र व्यक्तिगत गरी दुई किसिमका हुन्छन्। वर्गीय पात्रले कृतिमा कुनै सामाजिक वर्गको प्रतिनिधित्व गर्छ भने व्यक्तिगत पात्रले यस किसिमको प्रतिनिधित्व नगरेर आफ्नै मात्र प्रतिनिधित्व गर्छ (शर्मा, २०६६ : १५७)।

(च) आसन्नताका आधारमा

आसन्नताका आधारमा पात्रहरू मञ्चीय र नेपथ्य गरी दुई किसिमका हुन्छन्। “कृतिमा नेपथ्य पात्रको परोक्ष वर्णन र उपस्थिति हुन्छ भने मञ्चीय पात्रले प्रत्यक्ष कार्य गर्दछ” (शर्मा, २०६६ : १५८)। उपन्यासमा मञ्चीय पात्रले कार्यव्यापार वा संवाद प्रस्तुत गर्दछ भने नेपथ्य पात्र कथयिता वा कुनै पात्रले गरेको नामोच्चारणमा मात्र आउने गर्दछ।

(च) आबद्धताका आधारमा

आबद्धताका आधारमा बद्ध र मुक्त गरी पात्रलाई दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ। कृतिको पर्याधारमा रहेका सन्दर्भहरूमा बाँधिएर सार्थक हुने पात्रलाई बद्ध र सो पर्याधारबाट स्वतन्त्र भएर पनि सार्थक हुने पात्रलाई मुक्त भनिन्छ” (शर्मा, २०६६ : १५८)। बद्ध पात्रलाई उपन्यासबाट भिक्दा संरचना बिग्रिन्छ भने मुक्त पात्रलाई भिक्दा कुनै फरक पर्दैन।

यसप्रकार उपन्यासमा घटना वा वस्तु रचनाको आधार पात्र हो। वर्तमान समयमा कथावस्तुभन्दा चरित्रको महत्त्व बढ्दै गएको छ। कथावस्तुलाई उपन्यासको शरीर र पात्रलाई त्यसको प्राण मानिएबाट पनि यसको महत्त्व स्पष्ट हुन्छ।

३.६.२ परिवेश

उपन्यासमा पात्रहरूको कार्यव्यापार हुने वा घटनाहरू घट्ने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई परिवेश भनिन्छ । परिवेश अन्तर्गत देश, काल र वातावरण पर्दछन् । परिवेशका सट्टामा कार्यपीठिका, वातावरण, पर्यावरण, परिवृत्त, परिधि जस्ता शब्दहरूको प्रयोग पनि गरिन्छ (शर्मा, २०६६ : १५५-१५८) । यी शब्दहरूमध्ये परिवेश र पर्यावरण शब्द बढी प्रचलित छन् ।

उपन्यासमा कुनै निश्चित देश (स्थान) र कुनै निश्चित समयको चित्रण पाइन्छ । यसलाई देशकाल मान्न सकिन्छ । हरेक कृतिमा घटना घटित हुने वा चरित्रले कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने ठाउँ विशेष हुन्छ त्यसैलाई स्थान भनिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ३२) । अझ ऐतिहासिक उपन्यास र आञ्चलिक उपन्यासमा यसको सर्वाधिक महत्त्व हुन्छ । यसको अर्थ अन्य किसिमका उपन्यासमा देशकालको कम महत्त्व हुन्छ भन्ने चाहिँ होइन । उपन्यासमा दृश्यात्मक पद्धतिको प्रयोग गरेमा स्पष्ट देशकाल आउँछ । देशकालको खास अर्थ आख्यानमा कार्यव्यापार हुने र घटना घटित हुने स्थान र त्यो घटना घटित भएको समय हो ।

परिवेशभित्र पर्ने देशकाल पछिको अर्को कुरा वातावरण हो । आख्यानमा वर्णित सुखद, दुःखद, सामान्य र विशिष्ट आदि अवस्थाबाट पाठकका मनमा उत्पन्न हुने प्रभाव नै वातावरण हो (गौतम, २०६० : ५१६) । उपन्यासको कथानक अगाडि बढ्दै जाँदा पाठकमा विभिन्न अवस्थाको अनुभूति हुन्छ । दुःख, सुख, घृणा, क्रोध जस्ता भावहरूको उद्बोधन र तिनको परितृप्ति नै वातावरण हो । यसप्रकार उपन्यासमा परिवेश भन्नाले घटनाहरू घट्ने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई बुझाउँछ । परिवेशभित्र देश, काल र वातावरण पर्दछन् । यो उपन्यासको अपरिहार्य तत्व हो ।

३.६.३ दृष्टिबिन्दु

उपन्यासका प्रमुख तत्वहरूमध्ये दृष्टिबिन्दु पनि एक हो । दृष्टिबिन्दुको सट्टा दृष्टिकोण शब्दको प्रयोग पाइने भए पनि दृष्टिबिन्दु शब्दकै प्रयोग अधिक मात्रामा गरिन्छ । उपन्यासको कथा भन्नका निम्ति अपनाइएको प्राविधिक प्रक्रियाका रूपमा

उपन्यासमा दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिन्छ । यसको अभावमा उपन्यास रचना हुन सक्दैन । “आख्यानकार कहाँ उभिएर सम्पूर्ण आख्यानलाई हेर्दै छ, त्यो आख्यान कसको कथा हो र त्यसलाई भन्ने समख्याता को हो भन्ने कुरा नै दृष्टिबिन्दु हो” (शर्मा, २०६६ : १६६) । उपन्यासमा मूलभूत रूपमा बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु र आन्तरिक वा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग पाइने भए पनि आजभोलि द्वितीय पुरुष वा सम्बोधित दृष्टिबिन्दुको प्रयोग पनि पाइन्छ । त्यसैले आजभोलि आख्यानमा तीन किसिमका दृष्टिबिन्दुको प्रयोग पाइन्छ । तिनीहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु

धेरै जस्ता आख्यानमा प्रयोग हुने दृष्टिबिन्दु बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु हो । “दृष्टिबिन्दु पात्र तृतीय पुरुषमा रहँदा बाह्य दृष्टिबिन्दु हुन्छ र यसलाई तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु पनि भनिन्छ” (श्रेष्ठ, २०५७ : १२) । यस्तो दृष्टिबिन्दुमा आख्यानकार नै सर्वज्ञ हुन्छ । अन्य पुरुषमा आउने ‘ऊ’, ‘त्यो’ वा कुनै नामको प्रयोग गरेर कथा भनिएको हुन्छ (शर्मा, २०६६ : १६६) । यस्तो दृष्टिबिन्दुमा समख्याता आख्यानभित्र होइन आख्यान बाहिर हुन्छ । तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु पनि सर्वज्ञ र सीमित गरी दुई प्रकारको हुन्छ (शर्मा, २०६६ : १६६-१६७) ।

(अ) सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दु

तृतीय पुरुषको कथावाचक अन्य पात्र र घटनाको इतिश्री जान्दछ भने त्यो सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दु हुन्छ (बराल, २०५७ : ४) । यसमा समख्याता स्वेच्छाले कुनै पनि समय र कुनै पनि ठाउँमा विचरण गर्न सक्छ (शर्मा, २०६६ : १६७) । सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दु पनि हस्तक्षेपी र अहस्तक्षेपी गरी दुई प्रकारको हुन्छ । हस्तक्षेपी दृष्टिबिन्दुमा समख्याताले पात्रबारे प्रतिवेदन दिने मात्र होइन उसका सम्बन्धमा टिप्पणी र व्याख्या पनि गर्छ (शर्मा, २०६६ : १६७) । अहस्तक्षेपी दृष्टिबिन्दुमा समख्याताको हस्तक्षेप हुँदैन । उसले आफ्नो टिप्पणी वा निर्णय नलिई वर्णन गर्छ, प्रतिवेदन दिन्छ र नाटकीय दृश्यभै कार्यव्यापार प्रस्तुत गर्छ (शर्मा, २०६३ : ४१०) । यसमा क्यामेराले पात्रहरूलाई पछ्याएभै कथयिताले कुनै टिप्पणी बिना पात्रलाई पछ्याउँछ । यसलाई नाटकीय दृष्टिबिन्दु पनि भनिन्छ ।

(आ) सीमित दृष्टिबिन्दु

सीमित दृष्टिबिन्दुमा समख्याताले केवल एक मात्र पात्रको मानिसक संसारको विचरण गर्दछ (श्रेष्ठ, २०५७ : १२) । यसमा समख्याता आख्यानबाहिर हुन्छ, तर उसले आफूलाई आख्यानको कुनै एक पात्रको अनुभव र विचारमा लुकाउँछ ।

(ख) आन्तरिक वा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु

समाख्याताले घटना र पात्रको वर्णन गर्दा आफूलाई पनि उपन्यासभित्र संलग्न गर्दछ भने त्यसलाई आन्तरिक वा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु भएको उपन्यासमा भनिन्छ । कृतिको समाख्याता 'म', 'हामी' पात्रका माध्यमबाट आख्यान गरिएमा त्यो प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु हुन्छ (लूईटेल, २०६७ : २४) । यस्तो दृष्टिबिन्दुमा भनिएका कुराहरू आत्मकथामा जस्तै गरी आउने हुनाले आन्तरिक दृष्टिबिन्दुलाई प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु पनि भनिन्छ । यो दृष्टिबिन्दु केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई प्रकारको हुन्छ (सुवेदी, २०६४: २७) । केन्द्रीय दृष्टिबिन्दुमा उपन्यासको कथयिता नै त्यसको मुख्य पात्र हुन्छ भने परिधीयमा चाहिँ कथयिता उपन्यासमा मुख्य पात्र हुँदैन ।

(ग) द्वितीय पुरुष दृष्टिबिन्दु

कथयिताले उपन्यासकै कुनै पात्र, पाठक वा लेखकलाई सम्बोधन गरेर लेखिएको उपन्यासमा द्वितीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको हुन्छ । “यसमा 'तँ', 'तिमी', 'तपाईं' आदि द्वितीय पुरुषका सर्वनाम प्रयोग गरिन्छन् र एउटैलाई मात्र सम्बोधन नगरी ठाउँ अनुसार विभिन्न पात्रलाई सम्बोधन गर्न सकिन्छ,” (बराल र एटम, २०६६ : ३२) । परम्परागत आख्यानमा यस्तो प्रयोग पाइँदैन । पारिजातको बोनीमा द्वितीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइए पनि व्यवहारमा द्वितीय पुरुष दृष्टिबिन्दु त्यति प्रभावकारी हुन सकेको छैन (बराल, २०५६ : ४६) । रोशन थापा 'नीरव'को प्रत्येक श्रवणकुमार अर्थात् युद्ध (२०६४) मा यसको प्रयोग पाइन्छ ।

यसप्रकार मूलतः दृष्टिबिन्दु कथा भन्ने प्रविधिसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसलाई परम्परागत अध्ययनमा कम महत्त्व दिए पनि हाल बढी महत्त्व दिइन्छ । परम्परागत उपन्यासमा आन्तरिक र बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग पाइने भए पनि हाल द्वितीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोगले समेत स्थान पाउन थालेको बुझिन्छ ।

३.६.४ सारवस्तु

उपन्यासमा प्रयुक्त केन्द्रीय विचारलाई सार वस्तु भनिन्छ । यसलाई उद्देश्य, विचार, कथ्य, अन्तर्वस्तु पनि भन्ने गरिन्छ । प्रत्येक साहित्य रचनामा लेखकले आफ्नो विचार दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गर्दछ । अर्को अर्थमा उपन्यास लेखनको प्रयोजनलाई नै उद्देश्य वा सारवस्तु भनिन्छ । उपन्यासकारको आफ्नो विचार हुन्छ र त्यो विचारलाई उसले उपन्यासका माध्यमबाट पाठकसम्म पुऱ्याउने काम गर्दछ । त्यसैले सारवस्तुका रूपमा लेखकको निजी विचार र दृष्टिकोण उपन्यासमा आएको हुन्छ (डियानी, सन् २००२ : ४५) तर यो विचार वा दृष्टिकोण प्रत्यक्ष रूपमा आएको हुँदैन । उपन्यासकारले उपन्यासको समग्रतामा अदृश्य रूपले यसलाई प्रस्तुत गर्दछ । लेखक समाजको जुन पक्षसँग बढी प्रभावित छ र जुन पक्षसँग बढी संवेदनशील छ त्यो नै स्रष्टाको वैचारिक सम्पत्ति भएर प्रकट हुन्छ (सुवेदी, २०६४ : २६) । त्यसैले यसको निर्माणमा लेखकको पृष्ठभूमिले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । सारवस्तु लेखकको जीवन र जगत्लाई हेर्ने दृष्टिकोणको कलागत निष्कर्ष हो । सारवस्तु कुनै पात्रको भनाइ वा घोषणाको आधारमा होइन, कथावस्तुको समग्रतामा देखापर्छ बराल, २०५६: ३८) । यस प्रकार उपन्यासमा अन्तर्निहित भावाथका रूपमा सारवस्तु आउँछ । उपन्यास निर्माणमा यो अनिवार्य घटक हो ।

३.६.५ भाषा

भाषा उपन्यास निर्माणको एउटा अनिवार्य घटक हो । भाषाकै माध्यमबाट उपन्यास मूत रूपमा प्रकट हुन्छ । “भाषा भनेको अभिव्यक्तिको माध्यम हो” (शर्मा र लुईटेल, २०६२ : ७८) । उपन्यासका सन्दर्भमा भने भाषा आख्यान व्यक्त गर्ने माध्यम हो । भाषाका गद्य र पद्य रूपमध्ये उपन्यासमा गद्य रूपको प्रयोग हुन्छ । उपन्यासमा आवश्यकता अनुसार कथ्य र लेख्य भाषाको प्रयोग गर्न सकिन्छ । “विचलन, अग्रप्रस्तुति, समानान्तरता, प्रयुक्तिगत विविधता आदि शैलीय तत्त्व भएको भाषालाई विशिष्ट भाषा भनिन्छ” (शर्मा, २०६२/६३ : ५) । यसो भए तापनि उपन्यासको भाषा कविताको भाषाभन्दा सरल सम्प्रेष्य हुन्छ । उपन्यासको भाषा मूलतः दुई किसिमको हुन्छ । पहिलो किसिमको भाषा उपन्यासकार आफैले प्रयोग गरेको हुन्छ भने दोस्रो

किसिमको भाषा उपन्यासका पात्रहरूको संवादमा प्रयोग गरिन्छ” (बराल र एटम, २०६६ : ४०) । उपन्यास चिन्तनका पुराना चिन्तकहरूले भाषाका बारेमा त्यति साह्रो चर्चा परिचर्चा गरेको नभए पनि आधुनिक चिन्तकहरूले यसलाई महत्त्व दिएका छन् बराल, २०५६ : ५०) । अतः अहिले आएर यसको महत्त्व बढ्दै गएको देखिन्छ ।

यसप्रकार उपन्यासमा आख्यानलाई मूर्त रूपमा उतार्ने माध्यम नै भाषा हो । यो उपन्यासको अनिवार्य घटक हो । उपन्यासमा आवश्यकता अनुसार भाषिक विविधतालाई अङ्गालिन्छ ।

३.६.६ शैली

उपन्यास रचनामा शैलीको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । सामान्य भाषामा शैली भनेको गद्य वा पद्यमा गरिने अभिव्यक्तिको तरिका वा ढाँचागत अभिलक्षण हो (लुइँटेल, २०६३/२०६४ : ५३) । शैलीकै कारण उपन्यासले औपन्यासिकता प्राप्त गर्दछ । अझ सरल भाषा शैली भनेको आख्यानलाई व्यक्त गर्ने ढङ्ग हो । शैलीभिन्न साहित्यिक कृति लेखिने तरिका वा लेखकले आफ्ना भाव र विचारलाई पाठक सामु अभिव्यक्त गर्दा प्रयोग गर्ने ढाँचा पनि पर्दछ (लुइँटेल, २०६७ : २७) । उपन्यासका सबै उपकरणहरूलाई सुन्दर र आकर्षक ढङ्गले मिलाउने काम शैलीले गर्छ । शैलीकै कारण कुनै पनि लेखक अन्य लेखकभन्दा पृथक रूपमा देखापर्छ (डियानी, सन् २००२ : ६९) ।

शैलीलाई आकर्ष र रोचक बनाउने सन्दर्भमा बिम्ब र प्रतीकको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । “बिम्ब भनेको सर्जकका मानसपटलमा रहेको मानसिक तस्वीरलाई सम्मूर्तित बनाउने चित्रात्मक भाषा हो” (गौतम, २०६० : १) । बिम्बको भाषा संवेदनाको नजिक हुन्छ । त्यसैले मान्छेको हृदय छुनाका लागि बिम्बको महत्त्व हुन्छ । कुनै वातावरणको यथार्थ चित्रलाई पाठकको हृदयमा उतार्नका लागि बिम्बको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । “वास्तवमा प्रस्तुतबाट अप्रस्तुत अर्थ व्यञ्जित गर्ने पद्धति नै प्रतीक हो” (पाण्डेय, २०६२/२०६३ : ६४) । कतिपय कुराहरू सोभै भन्न नसकिने हुन्छ । कतिपय कुराहरू सोभै भन्दा प्रभावकारी नहुने र अप्रत्यक्ष रूपमा भन्दा प्रभावकारी हुने हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा प्रतीकको प्रयोग अत्यावश्यक हुन्छ । प्रतीकको प्रयोगले उपन्यासको शैलीलाई भन्ने चित्ताकर्षक बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछन्

समग्रमा उपन्यासको निर्माण गर्ने ढङ्गलाई शैली भनिन्छ । यसको सफल प्रयोगले उपन्यास उत्कृष्ट बन्ने पुग्दछ । यसरी हेर्दा उपन्यास निर्माणमा विभिन्न तत्त्व वा उपकरणको आवश्यकता पर्ने भए पनि कथानक, चरित्र, परिवेश, दृष्टिबिन्दु, सारवस्तु, भाषा र शैलीलाई उपन्यास निर्माणका अनिवार्य तत्त्व वा घटक मान्न सकिन्छ ।

३.७ आख्यानशास्त्रको परिचय

साहित्यको एउटा प्रमुख विधा मानिने आख्यानको विधिवत् विश्लेषण, विवेचना र व्याख्या गर्ने शास्त्रका रूपमा 'आख्यानशास्त्र'को विकास भइसकेको छ । विशेषतः जेराल्ड प्रिन्सले न्यारेटोलजी, द फार्म फड्सन अफ न्यारेटिभ नामक कृतिमा आख्यानशास्त्रबारेमा विस्तारका साथै विधिवत् चर्चा गरेको पाइन्छ (शर्मा, २०६३ : २३२) । 'आख्यानशास्त्र' अङ्ग्रेजी भाषाको 'न्यारेटोलोजी'को नेपाली रूपान्तरण हो । यस शब्दको प्रयोग ई १९६९ मा फ्रान्सेली विद्वान् ज्वेतन तोदोरोवले गरेका हुन् । यो संरचनावादी साहित्य सिद्धान्तसँग विकसित भएको हो (पुडासैनी, २०६८ : ३४) । 'आख्यानशास्त्र'को विकासमा फर्डिनान्ड डि सस्युर, बोरिस, तामारेक्सीकी आदि संरचनावादी समालोचक, चिन्तकको महत्त्वपूर्ण स्थान देखिन्छ । 'आख्यानशास्त्र'को शास्त्रीय मान्यता आधारभूत रूपमा रसियाली रूपवादबाट नै प्रारम्भ भएको मानिन्छ । रसियाली रूपवाद भन्ने साहित्यिक सिद्धान्त बनाउनेहरूले आख्यानशास्त्रीय विश्लेषणको शिलन्यास गरेको हुँदा यसको मूल जरो रसियाली रूपवादी साहित्य सिद्धान्तमा भेटिन्छ (पुडासैनी, २०६८ : ३४) । यसरी उत्पत्ति भएको 'आख्यानशास्त्र'को फ्रान्सेली संरचनावादी लेभि-ट्राउसलेभिथकमा गरेको संरचना विश्लेषण, प्रप, ग्रिमास, भिक्टर र स्लोम्स्की आदिले गरेका विभिन्न अध्ययनले विस्तारै-विस्तारै विकासतर्फ धकेलेको पाइन्छ । संरचनावादी आख्यानशास्त्री बार्थले लेखेको परिचय भन्ने लेखलाई अहिले पनि आख्यानशास्त्रीहरूको कसी मान्न सकिन्छ (पुडासैनी, २०६८ : ३४) । आख्यानको वैज्ञानिक अध्ययनमा आख्यान शास्त्रीय ढाँचा ज्यादै महत्त्वपूर्ण मानिएको छ । आख्यानशास्त्रले प्रत्येक कथालाई एउटा यस्तो प्रतीक ठान्छ जो आख्यानात्मक पाठका रूपमा सिद्ध हुन्छ (शर्मा, २०६३ : २३२) ।

यी विविध सन्दर्भबाट हेर्दा आख्यान भित्रका आख्यानहरू बीचको विवरण प्रकार्य समायोजन प्रकार्य, सङ्कट, घटना, मनोविज्ञान, समाख्याता, चरित्र जस्ता कुराको अध्ययन गर्ने नवीनतम् वैज्ञानिक शास्त्रका रूपमा 'आख्यानशास्त्र'लाई बुझ्न सकिन्छ ।

३.८ आख्यानको विश्लेषणको आख्यान शास्त्रीय प्रारूप

साहित्यको एउटा प्रमुख विधा मानिने आख्यानको विधिवत विश्लेषण विवेचना र व्याख्या गर्ने शास्त्रका रूपमा आख्यानशास्त्रको विकास भइसकेको छ । विशेषतः जेराल्ड प्रिन्सले न्यारोटोलजी द फार्म फड्सन अफ न्यारेटिभ नामक कृतिमा आख्यानशास्त्रबारे विस्तारका साथ विविधवत चर्चा गरसेको पाइन्छ (शर्मा २०६३ : २३२) । १९ औं शताब्दीको अन्त्यतिर देखिएको र २० औं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा हुर्के बढेको समकालीन समालोचनाले आख्यान अध्ययनको गम्भीर र सूक्ष्म आधारहरू दिएका छन् (शर्मा २०६६ : १४८) । आख्यानलाई विश्लेषण गर्ने यस्ता आधार तयार गर्ने महत्त्वपूर्ण कार्यको प्रारूप मूलतः रूपवाद, आख्यानशास्त्र, संकथन विश्लेषण वाक्कलाशास्त्र आदिले गरेका छन् । यी पाश्चात्य विद्वान्हरूले तयार गरेका विश्लेषणका प्रकारहरूलाई समेटेर मोहनराज शर्माद्वारा तयार गरिएको आख्यान विश्लेषणको एउटा प्रारूपलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ (शर्मा २०६६ : १४८) जसअन्तर्गत वस्तुसार, अभिमुखीकरण, जटिलीकरण, मूल्याङ्कन, परिणाम र कथान्तक रहेका छन् ।

३.८.१ वस्तुसार

वस्तुसार अन्तर्गत आख्यानमा वस्तुका कुन-कुन पक्ष छन् । त्यसको सारांशलाई नै वस्तुसार भनेको पाइन्छ (शर्मा, २०६६ : १४८) । यसअन्तर्गत मूल आख्यानको आवश्यक र महत्त्वपूर्ण कुरालाई नछुटाई प्रस्तुत गरिन्छ । यो जति सानो पनि हुन सक्छ । यसमा बोधगम्यता चाहिँ हुनु आवश्यक छ । मूल र सारमा अर्थतात्त्विक सम्बन्ध हुन्छ । मूल लेखकको अर्थ र सारलाई पाठकको अर्थ मानिन्छ (शर्मा, २०६६ : १४९)

३.८.२ अभिमुखीकरण

अभिमुखीकरण भनेको आख्यानकारले पाठकलाई आख्यानतर्फ तान्न वा डोच्याउनका लागि गर्ने प्रयास हो । पाठकलाई कृतितर्फ उन्मुख गराउन आख्यानका

मुख्यतः समय स्थान क्रियाकलाप र स्थिति आदिद्वारा अभिमुखीकरण गरिन्छ (शर्मा, २०६३ : ३१०) । यसअन्तर्गत को, कहिले, कहाँ, के जस्ता प्रश्नका उत्तरहरू पर्दछन् (शर्मा, २०६६ : १४८) । यो को, कहाँ र के का माध्यमबाट प्रस्तुत गरिन्छ (पुडासैनी, २०६८ : ३२९) ।

३.८.३ जटिलीकरण

जटिलीकरण आख्यानमा वर्णित घटनाहरूलाई जटिल बनाउँदै लैजाने प्रक्रिया हो । सङ्कटावस्थाको शृङ्खला हुँदै घटनाक्रमलाई उत्तरोत्तर चरम बिन्दुतिर अघि बढेको देखाउनु नै जटिलीकरण हो (पुडासैनी २०६८: ३३४-३३५) । आख्यानभित्रको सङ्घर्ष र यसको चरम प्राप्तिलाई यसअन्तर्गत देखाइन्छ । अनि के भन्ने कौतूहल यसमा देखाइन्छ (शर्मा, २०६६ : १४९) ।

३.८.४ मूल्याङ्कन

प्रत्येक आख्यानको प्रमुख बुँदा मूल्याङ्कन अन्तर्गत रहन्छ । प्रमुख बुँदा र त्यसका विस्तारका अन्य बुँदाहरू मार्फत आख्यानकारले आफूले प्रतिपादन गर्न खोजेको मुख्य कुरा (विषय, समस्या, पक्ष) को मूल्याङ्कन गरेको हुन्छ (शर्मा २०६६ : ३११) । यो आख्यानकारको प्रतिपाद्य विषयबारेको आख्यानकार स्वयम्को मूल्याङ्कन हो । आख्यानको प्रयोजन सूचना दिने छ भने त्यसमा मुख्यतः स्थिति, व्यक्ति, भावना कार्यव्यापार आदि वर्णन हुन्छ (शर्मा, २०६६ : १५१) । मूल्याङ्कनका बारेमा वीरेन्द्र पुडासैनीले आख्यानमा कथाको अवसानपूर्व स्रष्टाले शब्दहरू पदावली र संरचनात्मक एकाइहरूलाई घुसाएको हुन्छ, यसलाई नै मूल्याङ्कन भनिन्छ भनेका छन् । यसलाई अभि स्पष्ट पार्दै उनले पात्रहरूका मुखबाट व्याख्या गरेर, सङ्क्षिप्त रूपमा भनेर, तीव्रताबोधक शब्दको प्रयोग वा पुनरावृत्ति गरेर, मात्रा बोधक शब्द प्रयोग गरेर आख्यानमा मूल्याङ्कनात्मक तत्त्व घुसाइएको हुन्छ भनेका छन् (पुडासैनी, २०६८ : ३३६) । यसप्रकारको मूल्याङ्कन वा मान्यता मुख्यतः रचनाको प्रक्रियासँगको गाँसिएको हुन्छ (शर्मा, २०६३ : ३३२) ।

३.८.५ परिणाम

प्रारम्भबाट सङ्घर्ष विकासको अवस्थामा आई विभिन्न सङ्कटावस्थाहरू पार गर्दै चरममा पुग्नुजेल आख्यान निरन्तर फुकेर विकृत हुन्छ तर चरम पछि सङ्घर्षहास

भई निगतिर डोरिदै र कथानक समेटिदै गएर आख्यान संवृत्त हुन्छ । परिणाम भन्ने तत्त्व आख्यानको विवृत भागमा होइन संवृत्त भागको पुछारतिर निगतिसँगै प्रकट हुन थालेर प्रायः त्यसपछि टड्कारो रूपमा देखिन्छ । परिणाम मुख्य रूपमा पात्र वा पात्रहरूले पाउने फलका रूपमा देखापर्छ (शर्मा, २०६६ : १५४) । खास गरी आख्यानले भोगेको अन्तिम अवस्था नै परिणाम हो । प्रायः परिणाममा मिलाप विछोड., दण्ड अदण्ड, न्याय अन्याय, प्राप्ति अप्राप्ति आदिको अवस्था रहन्छ (शर्मा, २०६६ : १६१) आख्यानको अन्त्यतिर देखिने परिणामलाई फलागम पनि भनिन्छ (पौडेल, २०६६ : १२३) ।

३.८.६ कथान्तक

आख्यान स्वतः टुङ्गिन्न त्यसलाई टुङ्गयाइन्छ । आख्यानलाई टुङ्गयाएर बीचमा नै समापक वाक्यको प्रयोग आख्यानकारले गरेको हुन्छ जसलाई कथान्तक भनिन्छ (शर्मा, २०६३ : ३१४) । आख्यानको अन्तिम बिन्दुमा रहने कथान्तक शब्द, पदावली, वाक्य, वाक्यहरू, अनुच्छेद जस्ता प्रकारमा रहेको हुन्छ (शर्मा, २०६६:१६२)। कथान्तकका रूपमा आउने समापक वाक्य वा अनुच्छेदमा आख्यानकारको कुनै सङ्केत, सन्देश, मन्तव्य, धारणा, दृष्टिकोण वा टिप्पणी आदि लुकेको हुन्छ (शर्मा, २०६६: १५४) । कथान्तकमा सारांश भनेर अथवा कथा जगत्को घटनालाई वर्तमानमा लगेर कथा टुङ्गयाउने प्रवृत्तिलाई अनुसरण गरिएको हुन्छ (पुडासैनी, २०६८:३३८) ।

वीरेन्द्र पुडासैनीको आख्यानकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका आख्यानको आख्यानशास्त्रीय विश्लेषण नामक विद्यावारिधि अप्रकाशित शोधपत्रमा कथान्तकका आधारमा कोइरालाको आख्यानको विश्लेषण शीर्षकअन्तर्गत नरेन्द्रदाइ उपन्यासको संकथन विश्लेषण गर्दा वस्तुसार, अभिमुखीकरण, जटिलीकरण, मूल्याङ्कन, कथान्तकका आधारमा गरिएको छ (पुडासैनी, २०६८ : ३२६-३३८) ।

उपर्युक्त शीर्षकहरूलाई हेर्दा वस्तुसार, अभिमुखीकरण, जटिलीकरण, मूल्याङ्कन, परिणाम, कथान्तकलाई आख्यान विश्लेषणका आधार मानिएको छ ।

३.९ निष्कर्ष

उपन्यास शब्द नेपालीमा प्रचलित संस्कृत मूलको शब्द हो । त्यसो भए तापनि आज उपन्यासले जुन विधागत स्वरूप प्राप्त गरेको छ । त्यो पाश्चात्य साहित्यकै देन

हो । आख्यानलाई बुझाउन समेत उपन्यास शब्दको प्रयोग पूर्वमा गरिए पनि पाश्चात्य 'नोवल' ले बहन गर्ने अर्थलाई त्यसले समेट्न सकदैन । त्यसैले ग्रिसेली नोभससंग पुख्यौली सम्बन्ध रहेको नोवल शब्दले वर्तमान जीवन र जगत्को व्यापक आयामलाई सजीव रूपमा प्रस्तुत गर्ने आख्यानात्मक विधालाई जनाउँछ । पूर्वीय एवम् पाश्चात्य सबै उपन्यास परिभाषाको सार उपन्यास गद्यमा लेखिने आख्यानात्मक विधा हो र यसले वर्तमान जीवनजगत्का व्यापक आयामलाई समेट्छ भन्ने नै हो । साहसिक उपन्यास, ऐतिहासिक उपन्यास, सांस्कृतिक उपन्यास, सामाजिक उपन्यास, मनोवैज्ञानिक उपन्यास, राजनीतिक उपन्यास, आञ्चलिक उपन्यास, वैचारिक उपन्यास, विज्ञान उपन्यास, जीवनीमूलक उपन्यास, मिथकीय उपन्यास, जासुसी उपन्यास गरी विषयवस्तुका आधारमा उपन्यासलाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । त्यस्तै वर्णनात्मक उपन्यास, आत्मकथात्मक उपन्यास, पत्रात्मक उपन्यास, डायरी उपन्यास, चेतप्रवाह आदि शैलीका आधारमा उपन्यासलाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । उपन्यास निर्माणका अवश्यक घटकहरू कथानक, चरित्र, परिवेश, दृष्टिबिन्दु, सारवस्तु, भाषा र शैलीलाई अनिवार्य र महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ । त्यसै गरी आख्यान विश्लेषण गर्ने क्रममा आख्यानशास्त्रीय आधारलाई पनि महत्त्वपूर्ण आधार मानिएको छ जस अन्तरगत वस्तुसार, अभिमुखीकरण, जटिलीकरण, मूल्याङ्कन, परिणाम र कथान्तक पर्दछ ।

चौथो परिच्छेद

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको आख्यानशास्त्रीय विश्लेषण

सेतो ख्याकको आख्यान एक जटिल किसिमको आख्यानयुक्त रचना हो । ४३८ पृष्ठमा फैलिएको यो उपन्यास १४ अध्यायमा विभाजित छ । विभिन्न अवस्थाको वस्तु र आख्यान, विधाभञ्जनका रूपहरूमा रूपायित कथा यस उपन्यासले आफूभित्र समावेश गरेको छ । यो उपन्यास १४ अध्याय वा खण्ड र विभिन्न उपखण्डहरूमा विभाजित छ । चतुष्कोण अङ्कित चिह्न तथा ताराङ्कित चिह्नद्वारा उपखण्डहरू निर्माण गरिएको छ जस अनुसार पहिलो चार उपखण्डमा दोस्रो अखण्डित, तेस्रो पाँच उपखण्डमा, चौथो अखण्डित, पाँचौँ बाइस उपखण्डमा, छैटौँ चौबीस उपखण्डमा, सातौँ तीन उपखण्ड (गुणन चिह्नद्वारा) आठौँ पच्चीस उपखण्ड, नवौँ चार उपखण्ड, दसौँ पन्ध्र उपखण्डमा, एघारौँ अखण्डित, बाह्रौँ आठ उपखण्ड, तेह्रौँ सात उपखण्ड तथा चौधौँ अखण्डित रहेको छ ।

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको कथानक इतिहास सापेक्ष कल्पना प्रसूत स्वैरकाल्पनिक तथा मिथक आदिको मिश्रणद्वारा तयार पारिएको छ । अर्थिने वा अथ्याईएका विषयहरूले महत्त्वमय भई लेखिँदा आख्यान एकातार दौडाइएको नभई सुविशाल नदीभैँ नहतारिइ गहिरिँदै, फैलिँदै अबाध बढेको छ (राई, २०६३ : ५०) भनिएबाट यसको कथानकको चुरो भने सरल र क्रमिक रहेको बुझिन्छ ।

आख्यान विश्लेषण गर्ने नवीन दृष्टिकोणहरूमध्ये मोहनराज शर्माद्वारा प्रस्तावित आख्यान विश्लेषण प्रारूप पनि एक महत्त्वपूर्ण आयामका रूपमा रहेको छ । पाश्चात्य जगत्मा विकसित आख्यान शास्त्रीय विश्लेषणको आधारमा तयार पारिएको यो प्रारूपको मूलमा टेकेरमा आख्यानलाई वस्तुसार, अभिमुखीकरण, मूल्याङ्कन, जटिलीकरण, परिणाम, कथान्तक जस्ता आधारमा विश्लेषण गर्न सकिने देखिन्छ । यहाँ उपयुक्त आधारहरू लिएर जगदीशशमशेर राणाद्वारा लिखित सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ :

४.१ वस्तुसार

वस्तुसारलाई आख्यान विश्लेषणको एक महत्त्वपूर्ण आधार मानिन्छ । कुनै पनि आख्यानमा प्रयोग भएका विभिन्न वस्तुको सारांशलाई वस्तुसार भनेको पाइन्छ । सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको मिश्रित किसिमको वस्तुलाई उपन्यासमा देखाइए अनुसार आवश्यक र महत्त्वपूर्ण कुरालाई निम्नानुसार टिपोट गरिएको छ :

- ज्ञा काठमाण्डूका आखिरी राजा जयप्रकाश मल्लका अन्तिम वर्षको आख्यान रहेको सङ्केत,
- द्वा भलैचा र पार्वती प्रणय सम्बन्ध, हत्यामा संलग्न भलैचा रातभर जोगीहरूसँगको बसाइ पश्चात् बिहान पख मितघर जानु,
- घा मल्लकालीन सुरा सुन्दरी भोगविलाश दरबारमा फस्टाएको चरम यौन प्रसङ्गको वर्णन,
- द्वा पाटन (ललितपुर) का ६ काजीहरूको दिउँसो आठकुने मण्डपमा उच्च गुप्त बैठक,
- छा गोरखालीले उपत्यकालाई घेरा हालेको र उपत्यकाका तीन राज्य कान्तिपुर भक्तपुर र पाटनमा आन्तरिक षड्यन्त्र विद्यमान रहेको चित्रण,
- टा गोरखालीहरूको दूत भनिएका कुलानन्द जैशीलाई मार्ने बैठकको निर्णय,
- ठा भक्तपुरको सीमाना क्षेत्रमा बस्ने कुलानन्द जैशीलाई रात्री समयमा असीत काजी, भिख्वाकाजी, भैलचा सहित पाँच जनाको मिलेमतोमा हत्या गरेको चित्रण,
- डा नुवाकोट तर्फबाट घेरिएपछि उपत्यकाकाको वातावरण पहिले जस्तो नरहेर विद्यमान अवस्था भयावह रहेको सङ्केत,
- ढा कान्ति निभेर राजधानी (कान्तिपुर) छल कपट तीतो बनेको वातावरण,
- ज्ञण त्रिशुलचोकको मौलामा बलिविधिका लागि राजा (जयप्रकाश) सवार, बलिका लागि राखेको पाडो बोका आदि पर्सिएको,
- ज्ञज्ञा भैरवीलाई अर्पण गरिएको उक्त बलिमध्ये पूर्ण नछिन्निएकोबाट अपसगुन मानिएको सम्भावित दुर्घटनाको सङ्केत,

- ३६। राजाको सुन्दरीचोक सवार, चोकको सौन्दर्य वर्णन, त्यहाँ राजकीय स्नानकुण्ड (गौरीधारा) मा स्नान,
- ३७। ज्योतिष, भाजुमान र पुरोहितको छलफल (नछिनेको बोको विषयक) अपसगुन नभएको र भएको बारे चर्चा,
- ३८। कुलानन्द जैशी हत्या विषयक बैठक कान्तिपुरमा बसेको,
- ३९। सुब्बा जनकलालबाट जैशीहत्याको प्रतिवेदन (मिसिल) प्रस्तुत,
- ४०। गोरखालीले हत्यासम्बन्धी जानकारी चाहेको कथन (कान्तिपुर सं.),
- ४१। जैशी परिवारको बैठकमै आगमन रोदन, क्रन्दन, आफ्नो बन्दोवस्त गर्न कान्तिपुर र गोरखालीलाई आग्रह,
- ४२। राजा जगप्रकाशद्वारा आफूले हत्यारा चिने पनि केही गर्न नसकेको र आफू निरीह भएको वडाकाजीसँग गुनासो, वडाकाजीको सान्त्वना,
- ४३। मोहनचोकको राजाको दरबारको अन्तपुरमा सुसारेहरूसँगको विलासिता, यौन क्रियाकलाप आदिको वर्णन,
- ४४। राजाले निदाएपछि सपनामा ख्याक देखेको, अन्य विविध सपना देखेको,
- ४५। काजी परिवारको पारिवारिक वर्णन, कजिनी (धनमाया), धर्मा (जेठोछोरो), चीरकाजी (कान्छो छोरा), हिसिला (कान्छी बुहारी), नीभा (छोरी) र मिठु (नाति धर्माको पुत्र),
- ४६। कजिनीमा घरबारको बारेमा चिन्ता, विशेषतः नीभा तरुनी हुँदासम्म बिहे नभएको बारेमा चिन्ता,
- ४७। धर्मा सपनामा बाँच्न खोज्ने सपनालाई दैनिक लेखन बनाउने विचित्र चरित्र भएको,
- ४८। चीरकाजी हलासामा व्यापार गर्ने भएकाले घरमा बस्दैन त्यसैले बुहारी (हिसिला) बिग्रिएकी धनमायाको आरोप,
- ४९। देवता भन्दा ख्याकको महत्त्व र आश्वयकीयता दर्साइएको,
- ५०। स्वैरकल्पनात्मक प्रवृत्ति,
- ५१। हिसिलाको परपुरुषसँगको सम्बन्धको बारेमा मिठुले भनेको हिसिलाले उसलाई चुप लाग्न भनेको,

दड। वास्तविक राष्ट्रिय र पारिवारिक चिन्तालाई मिठुले हँसाएर पूरा गरेको,
 दढ। नीभाद्वारा घरमा सेतो ख्याक आएको हुनु,
 घण। धनमाया (कजिनी) ले सगुन बिग्रदै गएकोले समाल्न ख्याक आएको ठान्छिन्,
 घञ। चारपटक सम्म देखेकी नीभा भन्छे (भूत होइन देउताकै अंश हो ख्याक),
 घट। काजी परिवारका सबैले ख्याक देखेको भन्ने हिसिलाको दाबी तर चिरकाजी
 यसलाई आइमाइको बाइफाले कुरा भनी अस्वीकार गर्छ,
 घघ। चीरकाजीमा पनि अन्ततः श्रीमतीको लगातारको कुराले आंशिक विश्वास,
 घद्द। सपना भरी ख्याक देखेको चिरकाजीले गोरखालीको सन्त्रासले मन गाँजेको र
 त्यसबाट बचाउन सक्ने ख्याक रहेको सपना देख्यो,
 घछ। दशमीको गुह्येश्वरी यात्राकै दिन देखिएको ख्याक फाप भएको काजीको ठहर,
 घटा। धर्माले समेत ख्याकको राम्रो अनुभव गरेको,
 घठा। परेवा, घोडा, कुकुर जस्ता मानवेतर प्राणीको संवाद सबैको संवादमा निराशा
 र पतोन्मुख,
 घडा। सन्त्रास र द्वन्द्वमय कान्तिपुरको समस्याको निकासका लागि बैठक,
 घढ। दरबार नजिक बगैँचा पोखरी माछाहरूको संवाद,
 द्वण। सुन्दरीचोक दरबार, रानीहरूको वर्णन, काग कराएको अपसगुन ठानिएको,
 द्वञ। पालेहरूलाई सेतोख्याक दरबार पस्ने बारे सजक गराइएको,
 द्वद्द। स्यानो-स्यानो सेतो भयापुल्ले ढलपल गरेर हिँड्ने सेतो ख्याक दरबारभित्र
 रानीले समेत देखेको कुरा पालेहरूमा चर्चा,
 द्वघ। दरबार नजिकको हनुमान मन्दिरको हनुमानले पुजारीलाई धोक्राएको हल्ला
 चल्यो, सर्वत्र अशुभ भएको मानियो,
 द्वद्द। मन्दिर दरबार सबैतिर बिघ्न अशुभ भएको सङ्केतमय चित्रण,
 द्वछ। मिथकीय विम्बको उपस्थापनको वर्णनमा खम्बाबाट नृसिंहको अवतार हुन
 सक्ने,
 द्वटा। हसिना डोलमाया रुद्रमान आदिको ख्याक विषयक कुराकानी,
 द्वठा। मच्छिन्द्रनाथको पुजारीमा ख्याक विषयक शङ्का उपशङ्का,
 द्वडा। किंवदन्ती अनुसार सेतो ख्याक पसे फाप हुने रहेको,

द्वढा ख्याकलाई पूजा आदिमा 'ख्या भाग' दिने चलन रहेको,
 छण जतिपाति, छुवाछुत र पशुवलि सम्बन्धी चर्चा,
 छज्ञा सारा जनतामा (कान्तिपुरे) गोरखालीले विजयलाई भन्ने थकित मानसिकता,
 छद्दा सहर बजारमा साँढे पसेर तहल्का मच्चाएको सामान्य चर्चा,
 छघा वडाकाजीको घरमा 'सेतो ख्याक' शीर्षकमा पत्रिकामा ख्याकका बारेमा
 छापियो, पादरी मेनुएलले पत्याएनन्,
 छद्दा चौतारा जयनारायणलाई निको नभएको विषयक बैठक,
 छछ्छा जयनारायणलाई भेट्न जाँदा उनी मरिसकेको र पशुपति लगि सकिएको,
 छट्टा सेता ख्याकको वीजमन्त्र (चिन्मनभ्रम) रहेको,
 छठ्ठा वडाकाजी कुमारी घरमा कुमारी दर्शनका लागि गएका,
 छड्डा कुमारी दर्शनबाट मनको ख्याकले गढेको ठाउँ हल्का गराउने उद्देश्य,
 छढ्ढा दर्शन गरे पनि मनबाट ख्यान हट्ने, देशको अवस्थाले पनि पिच्यो,
 टण काठमाण्डू उपत्यका नै रोमाञ्चित बनेको फाल्गुण महिना,
 टज्ञा नीभाको शरीरको सारा रोमाञ्च सेतो ख्याकलाई देखेपछि फुट्यो ख्याकलाई
 आलिङ्गन गरी तर ख्याकको ठूलो रुवा शरीरमा नीभा बिलाई,
 टद्दा सबै परिवार आएर नीभालाई ब्यूँझाउने प्रयास, नीभा अनन्तमा बिलाउँदै
 टोलाएकी,
 टघा ख्याकको प्रभावले सबैले अनौठो सपना देखेको,
 टद्दा सेतो ख्याक पर्वसमान बनेको छ, रसमयता बनाएको छ, सारा वातावरण
 सबैतिर क्रीडामा मस्त छन्,
 टछ्छा उन्मत्त भैरव सेतो ख्याकले सबैमा यौनपर्व मनायो, यसैमा सबै रमाए,
 टट्टा समाजबन्धन, पितृबन्धन राजबन्धन तोडेर सारा सहर यौनानन्द बनेको,
 टठ्ठा सन्ध्या, प्रकृति सबै यौन तृप्तता प्राप्त भएको कथन,
 टड्डा सेतो ख्याकको शान्त, कोमल शरीरमा विलिन भएर आज उपत्यकाबासीले
 अपर आनन्द प्राप्त गरे,
 टढ्ढा ख्याक हराएको कथन,
 टण्ण उपत्यकाली संस्कृति र तन्त्र विधाको प्रयोग, तन्त्रको उपयोगिता,

ठञ्ज। जीवनका मूल्य र महत्त्वको प्रस्तुति,
ठद्द। प्रकृतिका संवेदनाजन्य वस्तु र भावपक्षहरूको विम्बात्मक अभिव्यक्ति,
ठघा। धनमाया ब्यूँभेरे हेर्दा काजी ओछ्यानबाटै हराएको, दरबारमा समेत नभएको सूचना,
ठद्द। प्रभातकालीन नववर्षको समय नीभा पुलकित,
ठछ। हिसिला सधैं हँसिली खुसिली, बहिर्मुखी, सन्तुष्ट प्राप्त भएकी,
ठटा। 'ख्याक' विलय भएको,
ठठा। सेतो ख्याकको खोजीमा काजी परिवार लागेको,
ठडा। उपत्यकामा अशान्ति, अन्याय छाएको बेलामा आशा बोकेर आएको ख्याक पनि हराएको चिन्ता,
ठढ। सारा कुरा नपुऱ्याए पनि मनको शान्ति हो नि ख्याक भन्ने काजी परिवारको धारणा,
डण। सेतो ख्याकले भाग खाइरहेकाले आउँछ, भन्ने आशा जीवित,
डञ्ज। प्रकृति र जीवन बारेमा कथन,
डद्द। कुकुर, काग, चील आदिले नयाँवर्ष लागेकोमा उत्सव मनाए,
डघा। काजी घरमा फेरि सेतो ख्याक देखियो अब काजी घरकाले यो कुरा लुकाएनन्,
डद्द। नयाँ वर्षसँगै देखिएको यस सेतोख्याकको पुनरागमन तत्कालै फ़ैलिए पनि सेतो ख्याकलाई उपत्यकाबासीले पहिला जस्तो आशा उत्साह र उत्सुकताले हेर्न छाडेको,
डछ। गोरखालीले सीमा क्षेत्रमा आफ्नो पकड बनाउँदै गएका,
डटा। १८२५ सम्बत्सरको आरम्भपछि गोरखालीहरूको आक्रमणको चाप थपिन थालेको,
डठा। कान्तिपुरमा सेतो ख्याक र आफ्नो शक्ति दुवैमा पूर्ण भरोसा थिए,
डडा। मल्ल भारदारका दशजना जति देशको विग्रदो अवस्थाका बारेमा छलफल,
डढ। उपत्यकामा परेको भयानक, सड्कटको सामना सेतो ख्याकमा भर नपर्ने कुरामा जोड,

ढण राजालाई ध्यानकर्षण गराउने सहमति, सहमति अनुसार डेलिगेसन भोलिपल्ट
 विहानै हनुमानढोका गए तर राजालाई भेट गर्न असफल,
 ढज्ञ व्यापार व्यवसायी सबैमा राष्ट्रको सङ्कटबारे चासो,
 ढद्द पूर्वपदाधिकारी बुद्धिजीवि बसी देशको सङ्कटबारे छलफल,
 ढघा राजदरबार प्रतिनिधिले दरबारमा चिन्ता नदेखाएपछि यी सबै सेलाए,
 ढद्ध पूजाका (बलिका) क्रममा राँगो ठानी भैसी काटेको प्रसङ्ग,
 ढछ्छ मृगौला नभेटिएकोले मासु लिन आएका सबै खालिहात फर्के,
 ढटा राजाले ज्योतिष, पण्डित भेलापारी दशा ग्रह देखाए,
 ढठा राजाको ग्रहको चाल राम्रो नभएकोले चोट लाग्न सक्ने ज्योतिषको
 भविष्यवाणी,
 ढडा सेतोख्याकलाई सामान्य ठान्दै ज्योतिषले वर्षफल पनि राम्रो नभएको भन्छ,
 ढढा हिसिलाले समेत आफ्नो साथीसङ्गीसँग देशको स्थितिबारे छलफल,
 ञण्ण हिसिलाका साथीहरू पनि सेतो ख्याकबाट राष्ट्र सुरक्षा होला भन्ने पूर्ण रूपमा
 विश्वस्त हुन सकेनन्,
 ञण्ज्ञ चीरकाजी पनि साथीहरूसँग राज्यको बारेमा चिन्ता प्रकट,
 ञण्द्द तमाखु पसलमा हुक्का चिलिम खानेको जमघट, यिनीहरूमा पनि चिन्ता
 राज्यकै,
 ञण्घा सेतो ख्याकको चर्चा कम हुँदै गएको, यसप्रति भरोसा पनि कम हुँदै गएको,
 ञण्द्ध किसान समुदायमा पनि राज्यको अधोगति र पतनप्रति चिन्ता,सन्त्रास,
 ञण्छ्छ देशको ढुकढुकी बुझ्ने मानधन काजी (पूर्ववीर योद्धा) समेत हतोत्साही,
 ञण्ण्टा षड्यन्त्रकारी, स्वार्थीहरू यहीं बेला राज्य कमजोर छ भन्दै राजा हटाएर आफू
 राज्य सञ्चालन गर्ने दाउपेचमा रहेको चित्रण,
 ञण्ण्ठा दुई दम्पति आरामदायी शैय्यामा सुतेर पनि मनमा 'सेतो ख्याक फर्किए पनि
 दिन फर्किएन' भन्दै बेचैन बन्छन्,
 ञण्ण्डा १८२६ संवत्सर तिरको आषाढ महिनाको विहान,
 ञण्ण्ढा नीभा उठेर हेर्दा इन्तु न चिन्तु अचल ख्याक देख्छे,
 ञ्ण्ण्ण ख्याकको मृत्यु आमा (धनमाया) लाई जानकारी आमामा चिन्ता सुरु,

जज्ञज्ञ। काजी परिवार डराए ख्याकको मृत्युले,
 जज्ञद्। चैतन्यमा चोट लागे पनि काजीले मृत्युको प्रक्रिया र प्रभावबारे सोचे,
 जज्ञघ। काजी मनमा लास कहाँ राख्ने भन्ने चिन्ता, धर्माको लुकु महादेव
 नजिक भन्ने उत्तर,
 जज्ञद्। गुरु पुरोहित कसैबाट यसको संस्कारबारे ऐकिन निर्णय आएन,
 जज्ञछ। राजा समक्ष सोध्दा पनि राजाले 'घटना सुने मात्र' भन्ने दूत (सन्तु) को
 भनाइ,
 जज्ञट। ख्याकको मृत्युको खबर सर्वत्र फिजियो , सबैमा त्रासको वृद्धि,
 जज्ञठ। ख्याकको मृत्यु लास हेर्न सबै जनता आएका,
 जज्ञड। लास कहाँ लैजाने भन्ने विवाद गैरीधारा तल विष्णुमतिमा लैजाने
 निर्णय,
 जज्ञढ। संस्कार कसरी गर्ने विवाद अग्निसंस्कार, भूसमाधि वा जलसमाधिको विवाद,
 भूसमाधि नै गर्ने निर्णय,
 जद्ण। राजगुरुले आफ्ना श्रद्धा अनुसार बार्ने, मुण्डन गर्ने आदि धारणा राखे,
 जद्ज्ञ। प्रधानहरू छोरी चेलीलाई बलात्कार गर्दा पनि मूकदर्शक बनेको कथनले राय
 पराजित बन्दै गएको सङ्केत,
 जद्द्। उपत्यकालीमा छटपट त्रास, क्रोधको अवस्था,
 जद्दघ। सेतो ख्याक चिहानमा पुगेको कुराले सबै भस्केका,
 जद्दद्। सबत्र राज्यको त्रास,
 जद्दछ। प्राकृतिक विसम अवस्थाको चित्रण,
 जद्दट। धनी र सम्वेदना पक्षको चित्रण,
 जद्दठ। स्वैरकल्पनात्मक अभिव्यक्ति,
 जद्दड। सबत्र डाडडाडडुडुडुड आवाजमय, कोलाहलमय बन्दै गएको,
 जद्दढ। वर्ष विजुली आदिको गर्जन समेत मिसिएको,
 जद्दघण। शास्त्रास्त्र अहम्कार टंकार डंकारको हाहाकार मच्छिएको,
 जद्दज्ञ। भय, क्रोध, कोप, आवेश भाग्छ आक्रमण सहेर, आक्रोस रोकेर नाचन
 थाल्छन् बासिन्दाहरू,

जघदा मल्लहरूमा पुगेको भालाहरूको चोला फरक फरक फरफराएर,
 जघघा कुमारीको दर्शन गर्न नीभा र बडाकाजी गएका,
 जघद्धा काजी र नीभा दुवै कुमारीबाट आशा जगाएका,
 जघच्छा थकित त्रसित राष्ट्र उर्लियो खोज्दै नयाँ आयामले नवराज्य बन्दै गएको
 सङ्केत (पृथ्वीनारायण शाहको विजय),
 जघटा अनन्त चतुर्दशीका दिन दीप निभेकाले जयप्रकाश मल्लको राज्य ढलेको
 सङ्केत,
 जघठा बेहोसको कान्तिपुर फक्रिएको पग्लिएको,
 जघडा कुमारीले केही आशा जगाएको खुसी निम्त्याएको,
 जघढा ज्योति पछ्याएर नीभा काजीघरको काजीद्वारा छिर्दा आनन्द अपार ख्याक सार
 भित्र चारैतिर शून्य सुनसान,
 जघण २३५ वर्ष अघि इन्द्रजात्रा मै गोरखालीले उपत्यका विजय गरेका,
 जघज्ञा यो कथा पनि इन्द्रजात्रामै टुङ्गिएको,
 जघद्दा नाच हेर्न भक्तपुर जाँदा लेखकले सेतो ख्याकबारे सुनेको,
 जघघा अद्यापि सेतो ख्याक पसेको घरको कोठा बन्द रहेको उपन्यासकारको
 ठहर,
 जघद्धा अहिले पनि ख्याक भाग छट्याउने परम्परा रहेको,
 जघच्छा सेतो ख्याकको लच्छिन अभै रहेको जनविश्वास (२०४५) सालको
 भूकम्पको क्षतिपूर्ति यही घरको दालनमा बसी बाँडेको,
 जघढा ख्याक थुनेको ढोकामा अड्कित सेतो ख्याकको चित्र यस आख्यानको
 आवरणमा रहेको,
 जघठा सोचन ठान्न र मन घुमाउन कसले रोक्न सक्छ ? (लेखकको टिप्पणी),

४.२ अभिमुखीकरण

आख्यान विश्लेषणका विभिन्न आधारहरूमध्ये अभिमुखीकरणलाई पनि एक महत्त्वपूर्ण आधार मानिन्छ । आख्यानकारले पाठकलाई आख्यानतर्फ डोच्याउनका लागि गर्ने प्रयासलाई अभिमुखीकरण भनिन्छ । सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा

अभिमुखीकरणको अध्ययन गर्न यस उपन्यासको पहिलो अनुच्छेद (पृ.११-१२) लाई निम्नानुसार उद्धृत गर्नु आवश्यक देखिएको छ :

यो उहिलेको काठमाण्डूका आखिरी मल्ल राजा जयप्रकाश मल्लका अन्तिम वर्षको आख्यान हो । ... कुनै चमत्कारै भएर खड्को टरे मात्र न हो !

उपर्युक्त विवरणका आधारमा सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासभित्र अभिमुखीकरण गर्ने उद्देश्यले परिवेशका मूलतः समय, स्थान, सहभागी क्रियाकलापजस्ता पक्षलाई निम्नानुसार देखाएको छ :

(क) समय :

ज्ञा उहिलेका काठमाण्डूका आखिरी मल्ल राजा जयप्रकाश मल्लका अन्तिम वर्ष (पहिलो अध्याय पहिलो अनुच्छेद पहिलो वाक्य),

द्वा त्यतिबेला नेपाल मण्डल : काठमाण्डू, पाटन र भक्तपुरमा विभाजित थियो (पहिलो अध्याय, पहिलो अनुच्छेद, दोस्रो वाक्य),

घा केही वर्ष अघि ... चारवर्षसम्म (पहिलो अध्याय पहिलो अनुच्छेद, पाँचौ वाक्य),

द्वा केही समय (पहिलो अध्याय, पहिलो अनुच्छेद, आठौँ वाक्य),

छा चौधवर्षसम्म (पहिलो अध्याय, पहिलो अनुच्छेद, बाह्रौ वाक्य),

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको पहिलो अनुच्छेदमा समय सूचक शब्दहरूको स्पष्ट प्रयोग गरिएको छ । यद्यपि यसमा कुनै संवत्, मिति र समयलाई निश्चित निक्यौल गरी तोकिएको छैन । मात्र मल्ल वंशको अन्तिम राजाको अन्तिम वर्ष भनी तोकिएको छ । यस उपन्यासमा देखिएको समयगत निक्यौलको स्थितिलाई यसपछिका खण्डहरूमा भने स्पष्ट पारिएको छ । समय सङ्केतको प्रयोग भएका यस उपन्यासका अन्य केही तथ्याङ्कलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

(अ) पाठगत तथ्याङ्कहरू

ज्ञा भदौ महिनाको भरी (पृ.१२),

द्वा आज अष्टमी... मालसिरी सुरु (पृ.६१),

घा दसैंको अष्टमीको चाड गम्किएको याम (पृ.६३),

द्वा यो वर्षको दसैं गयो (पृ.६६),

छा यो दिन नखुल्दै पुष महिनाको ... (पृ.१४१),

- टा। माघ मध्यरात (पृ. २२३),
 ठ। काठमाण्डू उपत्यकामा चारैतिरका भञ्ज्याडबाट फाल्गुनी उमड्ग (पृ. २२५),
 डा। पच्चीस साल लागेदेखि त (पृ. ३०७),
 ढा। असार महिनाका (पृ. ३५१),
 ज्ञण। एसपाली सङ्क्रान्ति श्रावणका बेला (पृ. ३७६),
 ज्ञज्ञ। ग्रहपति भाद्रपदा : (पृ. ३९७)
 ज्ञद्द। भोलिपल्ट इन्द्रजात्रा कुमारीको रथ तान्ने पर्व ... अधिको रात (पृ. ४२०),
 ज्ञघा। आजभन्दा दुईसय पैतिसवर्ष अधिको इन्द्रजात्राको दिन(पृ. ४३७),

(आ) तथ्याङ्कको विश्लेषण

समयसम्बन्धी उपन्यासमा प्रयुक्त उपर्युक्त तथ्याङ्कहरूलाई हेर्दा यस उपन्यासको घटनाक्रम रैखिक विकास भएकाले यसको अघिल्लो समय सूचकका रूपमा तथ्याङ्क १ आएको छ । तथ्याङ्क १ ले भाद्र महिना तोकेको छ, जसलाई यस आख्यानको प्रारम्भ विन्दु मानिन्छ । त्यस्तै यसका तथ्याङ्क २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२ सम्मको तथ्याङ्क हेर्दा यसको भाद्रबाट भाद्र आश्विनसम्म जम्मा १४ महिनाको समय सीमा रहेको बुझिन्छ । त्यस्तै तथ्याङ्क ८, १३ तथा अभिमुखीकरणका तथ्याङ्क नियाल्दा यस उपन्यासको आख्यान समयसीमा संवत् १८२४ भाद्रदेखि संवत् १८२५ भाद्र आश्विन सम्म रहेको प्रमाणित हुन्छ । इन्द्रजात्रा आश्विनमा पर्ने भएकाले पनि यस आख्यानको आख्यान अवधि १४ महिनाको रहेको देखिन्छ ।

(ख) स्थान

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको पहिलो अध्याय (खाल्टोको घेराभित्र) को सुरुको अनुच्छेदमा स्थान सम्बन्धी चित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

- ज्ञा। यो उहिलेको काठमाण्डू (अनुच्छेद एक पहिलो वाक्य),
 द्द। नेपाल मण्डल काठमाण्डू, पाटन, भक्तपुर (पहिलो अनुच्छेद, दोस्रो वाक्य),
 घा। उपत्यका (पहिलो अनुच्छेद, पाँचौँ वाक्य),
 ढ्ढा। दरबार (पहिलो अनुच्छेद, छैटौँ वाक्य),
 छ्छा। पाटन (पहिलो अनुच्छेद, सातौँ वाक्य),

- टा गोरखाली (पहिलो अनुच्छेद, आठौं वाक्य),
 ठा भक्तपुर ... गोरखाली (पहिलो अनुच्छेद, नवौं वाक्य),
 डा गोरखाली ... काठमाण्डू खाल्टो (पहिलो अनुच्छेद, दसौं वाक्य),
 ढा कीर्तिपुर ... नेपाल (पहिलो अनुच्छेद, बाह्रौं वाक्य),
 जण नेपाल .. खर्क (पहिलो अनुच्छेद, तेह्रौं वाक्य),
 ज्ञा हाँडीजस्तो खाल्टो ... काठमाण्डू (पहिलो अनुच्छेद, चौधौं वाक्य),

उपर्युक्त विवरणलाई हेर्दा यस उपन्यासको सुरुको अनुच्छेदमा आख्यानको स्थान सम्बन्धी चर्चा उल्लेख्य रूपमा भएको छ । यसो भए तापनि सम्पूर्ण उपन्यासमा भएको स्थानसम्बन्धी चित्रणका केही तथ्याङ्कहरूलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

(अ) पाठगत तथ्याङ्कहरू

- ज्ञा काठमाण्डू, पाटन र भक्तपुर राज्यको सीमाना जोडिएको कोटेश्वर टार (पृ.१२),
 दा रुद्रमती, मनमती, वाग्मती (पृ.१६),
 घा आँखेभ्याङ... भक्तपुर ... भादगाउँ (पृ.४२),
 द्वा शङ्खमूलको मसान (पृ.१६),
 छा भक्तपुर ... शङ्मूल ... पाटन (पृ.४४),
 टा शङ्खमूल, पाटनमन्दिर, घर, वसन्त बैठक (पृ.४५),
 ठा दरबार परिसरको उत्तरी सीमा डबली माथि डबलमाथि डबली गर्दै चुल्याएको स्थलीमा तलेजुको भव्य मन्दिर (पृ.५६),
 डा राजा त्रिशूल चोकबाट जान्छन् साथैको सुन्दरी चोकतिर (पृ.६१),
 ढा हनुमानढोका दरबारको नासल चोक, काठमाडौं राज्यको नाभि स्थल (पृ.६७),
 जण कुलानन्द जैशी भन्ने करिब पचास वर्षको जैशी बाहुनको जन्म ५७ सालमा जनकपुर नजिकै जैशी गाउँमा (पृ.७५),
 ज्ञा कोटेश्वरमा तिन राज्य सीमानाको दश गजा बाहिर ... दक्षिण पश्चिम कान्तिपुरको सीमाना भित्र ... (पृ.७५),
 जद्दा गोरखाको होइन .. (पृ.७७),
 जघा मस्त निद्राबाट उठेर पुग्छन् जयप्रकाश राजा नुवाकोटको थलिमा (पृ.९९),

- जद्धा धोकलसिंह दरबारको सुन ढोकाको सानो छिर्ने खापाबाट बाहिर ... (पृ. १००),
- जछ्छा काजी ढुङ्गा खापेको पटाङ्ग्री पटाङ्ग्री भएर पश्चिम सडकमा पुगेको अनि दक्षिण लागेर लक्ष्मीनारायण मन्दिर अगाडिको ठूलो ढुङ्गो गरुडको पछाडिबाट मरुटोलतिर लागे ... (पृ.१००),
- जटा काजी घरको घरकाज आज तलेजुदेखि नासलचोकसम्मको ... (पृ. ११५),
- जठा लम्पसार बसुन्धारादेखि असमानी उर्लाइसम्म, बालीदेखि हिमालीसम्म .. (पृ. १२४),
- जडा तेजारथ चोकको पूर्वलडको चारतलामाथिको आठपाटे बुर्जा (पृ. १५१),
- जढा दरबारको पूर्वपट्टि विस्तृत भण्डारखाल बगैचा (पृ. १५३),
- दण यो नागपोखरीको किनार (पृ. १५४),
- दजा सानो पुतली चोक (पृ. १५७),
- ददा कान्तिपुरको धरती (पृ. १६३),
- दघा बाग्मती बक्बक गरेर बग्ने, ... शंखमूल ... काष्ठमण्डपको सेरोफेरो (पृ. १७९),
- दद्धा शैल शिखरमा झलमल्ल शोभित कञ्चन कञ्चन चम्चम परिभू स्वयम्भू (पृ. १८४),
- दछ्छा खड्काकार कान्तिपुर नगरी (पृ.१८९),
- दटा सोह्रखुट्टे पाटीको सल्लाघारी छेउ (पृ. १९६),
- दठा यो ब्रह्म चौताराका ... (पृ.२०६),
- दडा मिथिलाका रामानन्द पण्डित (पृ. २१२),
- दढा पशुपति क्षेत्रलाई ... (पृ.२१५),
- घण रातको समयमा कुमारी घर भन विशाल (पृ.२२०),
- घजा गैह्रीधाराबाट अचानक विष्णुमतीको किनार (पृ.२३५),
- घदा तल भैरव चोकमा आज (पृ. २३९),
- घघा विष्णुमती बगेर चोभार नाग्यो त ? (पृ.२६०),
- घद्धा भट्टी घर तल्लो टोलको भट्टीघर, पचली गछें. (पृ.२६४),

- घछ। तामाकोशी, सुनकोशी ती मनफोरी बहने रोसी (पृ. २७१),
 घटा। भञ्ज्याङ काटेर जाडचिप्ला हिउँनरम नाटो काटेर भोट पारीको (पृ. २७५),
 घठा। सात दोबाटोमा सात आश्चर्य (पृ. २९४),
 घडा। नेपाल दिवस जय जयन्ती जनममरण बोधी लुम्बिका गया कुशी (पृ. २९६),
 घढा। डाँडापारी भइरहेको हमला गर्ने तयारी (पृ. ३२८),
 द्धण। नगरको दक्षिणको भोटेबहाल पट्टिको दक्षिण ढोका बाहिर विष्णुमति (पृ. ३२९),
 द्धजा। टुँडीखेलको वरिपरि खरीका बोटहरू थिए (पृ. ३४१),
 द्धद्। गोदावरीको बाग ... समुद्र पारदेखि यो टाइगरमती (पृ. ३९६),
 द्धघ। यो काष्ठमण्डपमा हिमालय क्षेत्रको ... उपत्यका ... विशाल चीन र भारतको
 पुरानो मार्गको विश्राम केन्द्र (पृ. ४२०),
 द्धद्द। सुन्दरीचोक खचाखच (पृ. ४३३) ।

(आ) तथ्याङ्कको विश्लेषण

स्थानसम्बन्धी उपर्युक्त तथ्याङ्कहरूलाई हेर्दा सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा काठमाडौं, पाटन, भक्तपुर, कोटेश्वर, रुद्रमती, बागमती, शङ्खमूल, पाटनमन्दिर, वसन्तदरवार, तलेजु, त्रिशुलचोक, सुन्दरीचोक, जनकपुर, गोरखा, ह्लासा, नुवाकोट, लक्ष्मीनारायण मन्दिर, बसुन्धरा, हिमाल तेजारथ चोक, भण्डारखाल, नागपोखरी, पुतलीचोक, कान्तिपुर सोह्रखुट्टे, सल्लाघारी, ब्रह्म चौतारी, मिथिला, पशुपति, कुमारी घर, विष्णुमती, भैरवचोक, चोभार, तामाकोशी, सुनकोशी, रोसी, सातदोबाटो, गया, कुसी, लुम्बिनी, टुँडीखेल, गोदावारी, टाइगरमती, चीन, भारत सुन्दरीचोक जस्ता भौतिक स्थलहरूको उल्लेख गरिएको देखिन्छ । यी मध्ये काठमाडौं उपत्यका र त्यसका वरपरिका विभिन्न स्थल र गोरखा जस्ता स्थल (स्थान) उपन्यासका चरित्रहरू चलखेल गर्ने ऐतिहासिक कथास्थलका रूपमा आएका छन् भने ह्लासा, जनकपुर, हिमाल, तामाकोशी, सुनकोशी, रोसी, लुम्बिनी, टाइगरमती, चीन, भारत आदि स्थान सामान्य कथास्थलका रूपमा वर्णित छन् । यी स्थानहरूमध्ये भौगोलिक स्थलका रूपमा काठमाडौं उपत्यकाका विभिन्न स्थानहरू उपन्यासमा धेरैपटक दोहोरिएका एवम् उपन्यासका अधिकांश घटनाहरू यिनै स्थानमा घटेका

कारण स्थानको वर्णन उपयुक्त देखिन्छ । अन्य स्थानहरू पनि पात्र सापेक्ष ढङ्गबाट नामाङ्कन गरेकाले महत्त्वहीन भने छैनन् ।

(ग) चरित्र

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासको सुरुको अनुच्छेदमा निम्नलिखित चरित्रहरूको चित्रण भएको पाइन्छ ।

- जा। जयप्रकाश मल्ल (पहिलो वाक्य काठमाण्डूका राजा),
- दा। राजाहरू (दोस्रो वाक्य),
- घा। षड्यन्त्रकारीहरू, रानीहरू (छैटौँ वाक्य),
- द्वा। प्रधानहरू (सातौँ वाक्य),
- छा। गोरखाली राजाका भाइ, ... भारदारहरू (आठौँ वाक्य),
- टा। भक्तपुरका राजा (नवौँ वाक्य),
- ठा। भक्तपुरका राजाका छोरा, पृथ्वीनारायण शाह (नवौँ वाक्य),
- डा। गोरखालीहरू (दसौँ वाक्य),
- ढा। कीर्तिपुरका बासिन्दा (बाह्रौँ वाक्य),
- ज्ञण। नेपालका अरु बासिन्दा (बाह्रौँ वाक्य),
- ज्ञज्ञ। नेपाल खाल्टोका बासिन्दाहरू (तेह्रौँ वाक्य),
- ज्ञद्दा। ब्वाँसो (तेह्रौँ वाक्य),
- ज्ञघा। भेडा (तेह्रौँ वाक्य),

उपर्युक्त विवरणलाई हेर्दा यस उपन्यासको सुरुको अनुच्छेदमा राजा जयप्रकाश मल्ल राजाहरू, षड्यन्त्रकारीहरू, रानीहरू, प्रधानहरू, गोरखाली राजाका भाइ, भारदारहरू, भक्तपुरका राजा, भक्तपुरका राजाका छोरा, पृथ्वीनारायण शाह, गोरखालीहरू, कीर्तिपुरका बासिन्दा, नेपालका अरु बासिन्दा, नेपाल खाल्टोका बासिन्दाहरू जस्ता मानवीय चरित्र तथा ब्वाँसो र भेडा जस्ता मानवेतर पात्रको उपस्थिति देखिन्छ । यसो भए तापनि यस आख्यानभित्र अन्य धेरैपात्रहरूको प्रयोग भएको छ । यो आफैमा विशिष्ट किसिमको र बहुल पात्र भएको उपन्यास हो । यसमा अत्यन्त धेरै पात्रको प्रयोग भएकाले केही पात्रको नामवली निम्नानुसार देखाइएको छ :

सेतो ख्याक : मुख्य चरित्र

नीभा : मुख्य चरित्र

राजा जयप्रकाश मल्ल : सहायक

बडाकाजी धोकलसिंह : सहायक

धर्मा : सहायक

हिसिला : सहायक

धनमाया : सहायक

चीरकाजी : गौण

मिठ्ठु : गौण

यी बाहेक अन्य उल्लेखनीय पात्रहरूमा : भैलचा, पार्वती, चौतारा, चन्द्रप्रकाश, चौतारा जयचन्द्र, काजी फौदसिंह, सरदार मानसवीर, राजगुरु, ज्योतिष, पादरी, म्यानुएल, पुष्पराज काजी, महेश वकिल, रोचक जैशी, मानधन काजी ।

उल्लेखनीय मानवेतर पात्रहरूमा : ब्वाँसो, भँडा, घोडाहरू, कुकुरहरू, परेवाहरू र माछाहरू ।

अन्य गौण पात्रहरूमा : नाठाहरू, षड्यन्त्रकारीहरू, भक्तपुरका राजाका छोरा, पृथ्वीनारायण शाह, राजा सिद्धिनरसिंह मल्ल, पुरेत बाजे, मङ्गद्वारपाल, ज्ञान जैशी, भैलचा ज्यापु, मुलकाजी, मन्थान काजी, मोहन काजी, असीत काजी, भिखाकाजी मच्छिन्द्र काजी, सुब्बा जनकलाल, कारिन्दा प्रेमदास, बैठके नजरमान, जोगी, कुलानन्द जैशी, गोरखाका वकिल, पुरोहित, ज्योतिष भाजुमान, पण्डित बाजेहरू, बाजे गुभाजुहरू, पुजारीहरू, डोलेहरू, नाइकेहरू, भाइनाइके, भाइकाजी, मूल अफिसर, हाकिम, खरखजनाको हिसाबराख्ने तेजारथका खजाञ्चीहरू, पालेहरू, सिपाहीहरू, ज्यापु, जशवीर, आचार्यहरू, पोडे, सुर्ती व्यापारी, पादरी म्यानुअल नायव राइटर, हीरामान, आइतवीर, भरिया, हजाम, दुलाल, कर्केसार्की, दमाई, गुरुड, प्रेममल्ल, चौतारा, जेठा चौतारा, जयनारायण, वंशगोपाल, भुवन ठकुरी, नगरपाल, रोचक, जैशी, बाबुराम पण्डित, लेखराज, तेज ब्रत , भक्तवीर, जुजुमान, गोविन्द जैशी, धनराज गुर्जु, गंजाडी, गफाडी, किसानहरू, मानधनकाजी, तीनजना षड्यन्त्रकारीहरू, अङ्ग्रेजहरू, सप्तर्षि, कृष्ण, मुसा, रायमाभी, जगतप्रकाश प्रधान, यम, देवराज, कालभैरव, शाहद शाह, सार्की, जैशी, बुढानीलकण्ड, कुलानन्द जैशी, कुलानन्द जैशीको पत्नी, सुसारे, भान्से, नानी, ज्यापुनी, उल्ली, आशमाया, दिलमाया, हसिना, जेठिनानी, साहिली रानीसाहेव, हिसीमाया, लाटी, कुमारी, निश, कोकिला, सुशिला, धनमती, चमेली,

जुरेली, पम्फावती, सोभा, गोमा, पधेर्नीहरू, सुरसा, शाकिनी, डाकिनी, श्वेतभैरवी आदि पात्रहरू यस उपन्यासमा विन्यस्त रहेका छन् ।

माथि उल्लेख भएका पात्रहरूमध्ये उपन्यासको नामकरण तथा केन्द्रीय पात्रका रूपमा समेत प्रयुक्त पात्र सेतो ख्याक महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यद्यपि उपन्यासमा यसको उपस्थिति चौथो अध्यायबाट भएको छ । त्यसैगरी नीभा यस उपन्यासकी सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण स्थानमा रहेकी पात्र हो । उपन्यासको तेस्रो अध्यायबाट प्रवेश पाएकी निभा उपन्यासको अन्त्यसम्म रहेको देखिन्छ । राजा जयप्रकाश मल्ल कान्तिपुरका अन्तिम मल्ल राजा हुन् । यिनको प्रवेश उपन्यासको पहिलो अध्यायमा साङ्केतिक रूपमा र दोस्रोबाट प्रत्यक्ष भएको छ । उपन्यासमा यिनको स्थान उल्लेखनीय छ । बडाकाजी, धोकलसिंह कान्तिपुरका बडाकाजी हुन् । यिन वृद्ध र अनुभवी हुन् । यिनी यस उपन्यासका महत्त्वपूर्ण पात्र हुन् । त्यसैगरी धर्मा हिसिला, धनमाया, चीरकाजी मिठ्टु आदिको भूमिका पनि उपन्यासमा महत्त्वका साथ देखाइएको छ । यी बाहेक अन्य पात्रहरूको भूमिका प्रायः गौण रूपमा रहेको छ ।

(घ) कार्यव्यापार

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा कार्यव्यापार अन्तरगत पहिलो अनुच्छेद निम्नलिखित कार्यव्यापार भएका छन् :

- ज्ञा काठमाण्डूको आखिरी मल्ल राजा जयप्रकाश मल्लका अन्तिम एक वर्षको आख्यान रहनु (तृतीय पुरुष समाख्याताको कथन) पहिलो वाक्य,
- द्वा तत्कालीन अवस्थामा नेपाल मण्डल काठमाण्डू, पाटन र भक्तपुरमा विभाजित हुनु दोस्रो वाक्य,
- घा यी राज्यका राजाहरू एकै वंशका हुनु (तेस्रो वाक्य),
- द्वा एकै वंशका भए पनि यिनीहरू बीच भगडा भइरहनु (तेस्रो वाक्य),
- छा केही वर्षअघि आफ्नै दरबार र परिवारभित्रको षड्यन्त्रमा परी राजा जयप्रकाश मल्लले चार वर्षसम्म उपत्यकामा लुकीलुकी, भागी-भागी बसेर पुनः आफ्नो गद्दी फर्काउनु (पाँचौँ वाक्य),
- टा दरबारमा फर्केपछि राजाको नाठा षड्यन्त्रकारी मारिनु र रानीहरूले समेत आत्महत्या गरेकोले दरबारको अवस्था बिग्रनु (छैटौँ वाक्य),

- ठा। पाटनका राजा त्यहाँका प्रधानका मुठीमा हुनु (आठौँ वाक्य),
- डा। भक्तपुरका राजाले आफ्नो राज्य बचाउँनका लागि पृथ्वीनारायण शाहसँग आफ्नो छोराको मित लगाइदिनु (नवौँ वाक्य),
- ढा। गोरखालीले काठमाडौँ विजय गर्ने दृष्टि राख्नु (दसौँ वाक्य),
- ज्ञण। गोरखालीले काठमाडौँ वरपरिका पनि कतिपय ठाउँमा विजय गरिसकेको हुनु (एघारौँ वाक्य),
- ज्ञज्ञ। लामो सङ्घर्षपछि कीर्तिपुरमा पनि गोरखालीले विजय गरेकाले नेपालका अन्य बासिन्दाको सातो गइसकेको हुनु (बाह्रौँ वाक्य),
- ज्ञद्द। उपत्यकाका बासिन्दा खर्कभित्र थुनिएका भेडालाई ब्वाँसोले घेरेसमान हुनु (तेह्रौँ वाक्य),
- ज्ञघा। काठमाडौँका राजा जयप्रकाश मल्लले उपत्यकाका हाँडीसमान भएकाले उम्कने अवस्था नरहेको कुरा बुझेका (चौधौँ वाक्य),
- ज्ञद्वा। कुनै चमत्कार नभए गोरखालीको आक्रमणबाट उम्कने वा जित्ने अवस्था नरहेको काठमाडौँका राजाले बुझेका (पन्ध्रौँ, सोह्रौँ वाक्य),

उपर्युक्त विवरणलाई हेर्दा **सेतो ख्याकको आख्यान** उपन्यासको पहिलो अध्यायको पहिलो अनुच्छेदमा समाख्याता (तृतीय पुरुष बाह्य दृष्टि) ले सम्पूर्ण घटनाहरूको वर्णनात्मक शैलीमा आन्तरिक क्रियाका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ अन्तक्रिया भने भएको देखिँदैन । यसो भए तापनि आख्यानभित्रका चरित्रहरू बीच आन्तरिक क्रिया, आंशिक अन्तक्रिया र अन्तक्रिया जस्ता विविध रूपहरू देख्न सकिन्छ । यसले गर्दा पनि रचनातर्फ पाठकहरूको ध्यान आकर्षित गर्न मद्दत पुगेको छ ।

४.३ जटिलीकरण

आख्यान विश्लेषणका अन्य आधार जस्तै जटिलीकरण पनि एक प्रमुख मानिन्छ । जटिलीकरण आख्यानमा वर्णित घटनाहरूलाई जटिल बनाउँदै लैजाने प्रक्रिया हो । **सेतो ख्याकको आख्यान** उपन्यासमा यस्तो प्रविधिको अत्यन्त सघन रूपमा प्रयोग भएको छ । कतिपय घटनाले त मूल घटनासँग सम्बन्ध नै नराखेको समेत देखिन्छ । यस

उपन्यासमा प्रयुक्त जटिलीकरण प्रविधिको निम्नलिखित तथ्याङ्कबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

(अ) पाठगत तथ्याङ्क

- जा। यो उहिलेको काठमाण्डूका आखिरी मल्ल राजा जयप्रकाश मल्लका अन्तिम वर्षको आख्यान हो (पृ. ११),
- द्वा। मन मन लुकामारीमा सिलिक्क कपालमा नागबेली दारीमदांत चम्काउँदै, सुडोल फरिया लतारेर मस्कदै मस्कदै अँगाल पछार (पृ. १३),
- घा। तरबार र लाठोको भिडन्त कचमचिँदा कचमचिँदै ज्ञानजैशीले कटार भिकेर घुसाउँछ कुलानन्दको भुँडीमा (पृ. ४१-४२),
- द्वा। आज अष्टमीको राजाको बोको छिनिएन (पृ. ६१),
- छा। यो वर्ष राजालाई फेरी अनिष्ट छ (पृ. ६५),
- टा। हो ! कुलानन्दको मुद्दा चाँडै छिन्ने ताकिता गोरखा दरबारले गरेको छ (पृ. ७४),
- ठा। गोरखालीले निहुँ खोजर बसेका छन् (पृ. ७७),
- डा। ओइराइएको उज्यालो किरणमा चाँदी उम्लिए जस्तो भए पछि नीभाको ध्याउन्न तेतै तर्कियो ... ढलफल ढलफल गरेर नजिकैबाट गएजस्तो भानमात्र के परेको थियो बरणडासँग ओँठ जोर्न पुगेको भरेडमा खुट्खुट खुट्कला गर्दै हुलका चढेर गएपछि मात्रै नीभालाई लाग्यो सेतो ख्याक ? (पृ. १२४),
- ढा। आजकल त लडाइ पर्दा शत्रुलाई लखेटेर जानुको सट्टा धेरैजसो टाप खोलेर भाग्नै पर्छ ... हार्ने छाँट छ हाम्रो देशको (पृ. १४६),
- ज्ञण। 'ठूलदाईको सवारी कहाँ त ? घाट सवारी चलाइसक्यो हजरलाई थाहा भएन ?' (पृ. २१४),
- ज्ञजा। कहाँ कलिलो कुमारी शरीर र कहाँ निफनेको रुवाको थुप्रोजस्तो अपार राशि सेतो ख्याक ... नीभा आलिङ्गन भित्र बिलाइ ... विषयाशक्तिको लाज सङ्कोच सबै पन्छाइदियो, परम्परादेखि गोप्य राखिएका कुनाकाप्चीदेखि सारा अङ्ग प्रत्याङ्ग सर्व इन्द्रियको उन्माद पाएर शान्त भयो (पृ. २२६),
- ज्ञद्वा। छैन । आज छैन । हिजो छैन । अस्तित्व छैन । धेरै भयो ख्या भाग खाएको छैन कता गयो त ? कता हरायो ? (पृ. २५१),

ज्ञघ। ख्याक भाग खायो । ख्याक आयो (पृ. २८३-२८४),

ज्ञद्द। यो पच्चीस सालदेखि त राज्यमाथि गोरखालीको चाप पनि बढ्न थालेको थियो । बेपारीहरूमा र कान्तिपुरकै जंगी र निजामती कर्मचारीहरू पनि गोरखालीसँग मिलिसकेकाहरू घुस्न पुगेका कुरा गडै गुडै सुनिन लागेको थियो (पृ. ३०७),

ज्ञछ। राजा र दरबार भूतले सातो खाएको बालक जस्तै भइसक्यो । यो मौकामा राजालाई हटाएर शासन हातमा लिन सके गरेको गन्यै हुन्छ (पृ. ३४६),

ज्ञट। सेतो ख्याक फर्किएर पनि दिन राम्ररी फर्किएको रहेनछ । यो बुभेरे दुवैको मन चकनाचुर हुन्छ (पृ. ३५०),

ज्ञठ। सेतो ख्याक घप्लक्क परेर निश्चल घोप्टिएको छ सामुन्ने नै । सेतो ख्याकको लाश त बोल्दैन न कुनै प्रत्यक्ष सङ्केतै गर्छ (पृ. ३५४),

ज्ञड। लाशलाई कसरी थन्को लगाउनु ? (पृ. ३७३),

ज्ञढ। चारैतिर यो खाल्टोभरी छ्यास छ्यास्ति बराहा र वाराहीहरू आफ्ना खस्रा थुतुनाले उदिन्दै दरा दाहाहरूले दादैं फादैं ... रगताम्य पारेर अरुलाई आफू राताम्य भएका ... (पृ. ३९४-३९५),

दण। आखिर मनमनै चोला हिजोसम्म बुभु पचाएर बसेकाहरूले पनि आज बुभुका छन् मृत्युको यथार्थ (पृ. ३९६),

दज्ञ। यो घोर अघोरी असमेल आक्रमण देखेर (पृ. ३९७),

दद्द। निम्ने नीभा यो के भा ? ... वार नेवारी पार गोरखाली... रण इलम गुडुल्किएर छिनमा छिन फान ... जयपृथ्वी जयप्रकाश खल्वल स्थिति निम्ने बल्ने ... नीभा तिमि (पृ. ४३५),

(आ) तथ्याङ्कक विश्लेषण

उपर्युक्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यास कसरी जटिल बन्दै गइरहेको छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यद्यपि सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा केही फरक किसिमका कथानक चूर्णक पाइन्छ । तथापि ती कथानक चूर्णकले मूल कथानक विकासमा कुनै न कुनै रूपमा प्रभावित तुल्याएका छन् । अतः उपर्युक्त तथ्याङ्क पाठकमा एक किसिमको खुल्लुली र तनाव जगाउन सक्षम देखिन्छन् ।

तथ्याङ्क (१) ले राजा जयप्रकाश मल्लको अन्तिम वर्ष भन्नासाथ पाठकमा मल्लकालको अन्त्य कसरी भयो भन्ने खुल्लुली र आतुरता जगाइ उपन्यास पठनप्रति आकर्षित गरेको छ । यद्यपि यसले जटिलताको सङ्केत मात्र गरेको छ । तथ्याङ्क (२) ले भैलचा र पार्वतीको रात्रिकालीन परनारी र परपुरुषको समागमलाई स्पष्ट पारेको छ । यसबाट कथानकमा जटिलता थपिएको छ । रात्रिकालीन समयमा यसरी गरिएको अनैतिक सम्बन्धले अब उपन्यास कता मोडिने हो भन्ने जिज्ञासा पाठकमा जगाएको छ । तथ्याङ्क (३) ले गोरखालीका गोप्य जासुसी ठानिएका कुलानन्दको हत्या पाटनका काजीबाट भएको स्थितिलाई जनाएको छ । यस घटनाले कथानकलाई एउटा महत्त्वपूर्ण सङ्कटतर्फ मोडेको छ । तथ्याङ्क (४) ले दसैंको अष्टमीमा भैरवीलाई चढाउन तयार गरेको बोको नछिन्नाले गम्भीर सङ्कटलाई सङ्केत गरेको छ । अझ प्रजाहरूमा राज्यप्रति आत्मरक्षाको शक्ति क्षीण भएको विपत्ति आउने भनिएको छ । तथ्याङ्क (५) मा ज्योतिषले राजाको विपत्तिलाई देखाएबाट राज्यमा अशुभको सङ्केत भएको छ । तथ्याङ्क (६) मा भने गोरखालीले समेत कान्तिपुरलाई ताकिता गरेर कुलानन्दको हत्याको जिम्मा लगाउने प्रयास गरेको देखिन्छ । तथ्याङ्क (७) मा गोरखालीले उचित समयमा खोजी आक्रमणको प्रयास गर्न सक्ने सङ्केतले कथनलाई अझ जटिल बनाएको छ । तथ्याङ्क (८) ले उपत्यकाका राज्यको विपत्तिको वर्णनसँगै कान्तिपुरका बडाकाजीको घरमा देखिएको सेतो ख्याकले कथानकलाई नयाँ गति दिएको छ । तथ्याङ्क (९) ले कान्तिपुरको तत्कालीन विपत्तिलाई र शक्तिहीनतालाई सङ्केत गरेको छ । तथ्याङ्क (१०) ले चौतारा जयनाराणको मृत्यु भएको जनाइ घटना उत्तरोत्तर जटिल बन्दै गएको प्रष्ट पारेको छ । तथ्याङ्क (११) मा सेतो ख्याक र नीभाको अचेतनमा ऐक्यता जनाइ सेतो ख्याकसँगै नीभाको यौनले प्रस्फुटन पाएको जनाइएको छ । तथ्याङ्क (१२) मा कान्तिपुरका राजा र प्रजात वर्गमा आशाको केन्द्र बिन्दुका रूपमा रहेको सेतो ख्याकको विलयनले कथानक अझै जटिल अवस्थामा पुगेको छ । तथ्याङ्क (१३) मा ख्याकको पुनरागमनले पाठकीय जिज्ञासा र उत्सुकता चरमरूपमा पुगेको छ । तथ्याङ्क (१४) ले कान्तिपुरको जंगी अड्डामा समेत गोरखाली प्रवेश र कान्तिपुरमा गोरखालीले गरेको नाकाबन्दीले घटना जटिल बन्दै गएको छ । तथ्याङ्क (१५) ले कान्तिपुरमा आन्तरिक रूपमा नै राज्य हत्याउने प्रयास भएकाले जटिलता

थपेको छ भने तथ्याङ्क (१६) ले सेतो ख्याकले केही सतको प्रयास नगरेकाले राज्यमा चिन्ता र सङ्कट वृद्धि भएको छ । तथ्याङ्क (१७) मा सेतो ख्याकको मृत्युले चरम सङ्कटलाई निम्त्याएको छ । समस्त प्रजाको आशाको किरणको अन्त्यले घटना चरम सङ्कटमा फसेको छ । त्यस्तै तथ्याङ्क (१८) बाट सेतो ख्याकको संस्कार सम्बन्धी सङ्कट निम्तिएको छ । तथ्याङ्क (१९) मा कान्तिपुरमाथि गोरखालीको आक्रमणको प्रयासलाई सङ्केत गरेकोले घटना अझ जटिल बन्दै गएको छ । त्यस्तै तथ्याङ्क (२०) मा मृत्यु चेतबाट घटना निराशा र शून्यता बोध भएको छ । तथ्याङ्क (२१) बाट कान्तिपुरमा क्रूर आक्रमण भएको सङ्केत गरिएको छ । तथ्याङ्क (२२) ले यस उपन्यासलाई चरम सङ्कटमा पुऱ्याएको छ । यस तथ्याङ्कले कान्तिपुरमा गोरखालीको आक्रमण र कान्तिपुरको पराजयलाई सङ्केत गरेको छ । यसरी सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा जटिलताबर्धक तथ्याङ्क प्रशस्त रहेका छन् । मूलतः सेतो ख्याकको उदय सेतो ख्याकको अन्त्य र कान्तिपुरमाथि गोरखाको आक्रमणले यस उपन्यासको घटनालाई जटिलताको उत्तरोत्तर विकास गरेका छन् ।

४.४ मूल्याङ्कन

मूल्याङ्कनलाई पनि आख्यान विश्लेषणको महत्त्वपूर्ण आधार मान्न सकिन्छ । मूल्याङ्कन अन्तर्गत प्रत्येक आख्यानको प्रमुख बुँदा पर्ने गर्दछन् । सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा मूल्याङ्कनात्मक पद्धतिको प्रयोगलाई हेर्न निम्नानुसार तथ्याङ्कहरू उद्धृत गर्न आवश्यक रहेको छ :

(अ) पाठगत तथ्याङ्क

- ज्ञा उहिलेका काठमाण्डूका आखिरी मल्ल राजा जयप्रकाश मल्लका अन्तिम वर्षको आख्यान हो (पृ. ११, ऐतिहासिक),
- द्वा सून-सून, सूनैसूनको हिरण्य गर्भको भित्र गर्भगृहको स्वर्ण भैरव, स्वर्ण द्वार, स्वर्ण भ्याल, सूनबुट्टे तोरण, सूनैका भण्डा दायाँमा , बायाँमा मन उड्यो (पृ. २१, कला),
- घा तेसको राम्रोसँग चेवा राखे तेसकहाँ आउने, जाने र हाम्रो देशमा पस्ने बस्ने भाड्नेको चाला पाउन धौ पढैन (पृ. ३१, कुटनीति),
- द्वा कटार भिकेर घुसाउँछ कुलानन्दको भुँडीमा (पृ. ४२, हत्याहिंसा),

- छा पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ तथा पाँच कर्मेन्द्रियाँ यह हुए दश इन्द्रियाँ मन बुद्धि और अहंकार, इन्द्रियों की तन्मात्राँ मा चैतन्य (पृ.५१, अन्तर्भाषा, दर्शन),
- टा यो बलि-विधि-शुभ-साहितको शाही प्राङ्गण हो (पृ.६०, संस्कृति),
- ठा आज अष्टमीको राजाको बोको छिनिएन .. सगुन ... अपसगुन (पृ. ६१, परम्परा, विश्वास),
- डा आफ्नो मान्छे खटाई तिनै राज्यमा जासुसी गरेर आफ्नो गोरखा (पृ.७५, जासुसी, कुटनीतिक),
- ढा पापीलाई दण्ड दिनु राजाको धर्म हो, न्याय खोज्न गोरखा जानु (पृ.८३, किंवदन्ती),
- ज्ञण अधि सरकारको कानूनको अड्डी अब गुरु ज्यूको धर्मको आड । (पृ.८३, राज्य सञ्चालन व्यवस्था),
- ज्ञज्ञा उसका रातका सपना त तेजिला रमाइला रङ्गीविरङ्गी र रोचक नै हुन्थे (पृ. १०५, सपना),
- ज्ञद्द निद्रा र तन्द्राको दोसाधमा देखेको त निद्रा नै हो तर महसुस गरेको त विपना जस्तै (पृ.१०८, अर्धचेतन),
- ज्ञघा त्यो कैली गाइले कालीको बुइ किन चरेको ? (पृ. १२०, पशुयौन),
- ज्ञद्ध खुट्किला खुट्किला गर्दै हलुका चढेर गएपछि मात्रै नीभालाई लाग्यो सेतो ख्याक (पृ.१२४, आस्था),
- ज्ञछा काजीघरको सड्कट मोचन गर्न आए जस्तो लाग्छ (पृ.१२९, आस्था विश्वास),
- ज्ञटा ख्याक स्याक यो आइमाइहरूको बाइफाले कुरा (पृ.१३१, क्रान्तिकारिता),
- ज्ञठा परेवालाई पनि दरबारको चासो परेको (पृ.१४१, प्राणीहरू प्रतिको आशा र विश्वास),
- ज्ञडा नौमती बाजाको गम्किलो सङ्गीतले फाय्यो ... बाजा, गाजा, घण्टा नगराको रन्कोले (पृ.१४३, सङ्गीत),
- ज्ञढा माछालाई पनि जाडो लाग्छ यो पुसको महिना भरि नै (पृ. १५४, अलङ्ककार),
- दण यो हनुमान साक्षता हो र यस मन्दिरमा विराजमान छन् (पृ. १७२, धर्म),

दृञ्ज ठं ... ठं.... ठ.... ठ ...

च, ... ह... सङ्गीत

दृद्द। जय मङ्गल चरण कृपालु

तथागत शरण सब आयौ (पृ.१८५, भजन विधा मिश्रण),

दृघा

	ता		द्वि
	कि	त	

(पृ.१८८, तान्त्रिक प्रयोगधर्मी),

दृद्ध। समन गर्दै वासना र थन्कोमा लगाउँदै ... यौवनाका उन्माद आधार वैसका पाका तिसर्नाहरू ... नौलो रास रच्च थाले छन् चारैतिर नयाँ उन्माद र नौलो काम कला नचाचेर ... विकृत सम्भोग र समाजको अनुभूतिको ढकनीलाई आज उघारेर चकनाचूर पारिदिएका छन् (पृ.२४७, स्वतन्त्र यौन),

दृष्ण। बाटिएका चुल्हा र पोटिला शरीर एक सप्को पछ्यौराको या कानमा घुसारेको गुराँस र सुडोल नाङ्गो पाखुरा तिघ्रा र टमटमाएर तपतपाएर हिँडेका किन यत्रो आकर्षण आज ? काखमा पल्टाएर सुमसुम्याउँदा सुम्सुयाउँदै खुलेको चोलो खुल्दै जाने तनमन फराकिलो हुँदै जाँदा वासनाहरू (पृ. २४८, शृङ्गार),

दृष्ट। मुन्टो कि मुन्तिरको ? हैन कुरै कुरामा कुरेर के हुन्छ कसलाई, कराएर के ? (पृ.२६०, वृत्यानुप्रास),

दृठ। न कसैलाई बाको, न कसैलाई धोको न कसैलाई पोको, यहाँ त जिन्दगी पानीको फोको (पृ.२६५, शून्यताबोध निस्सारता),

दृड। आतङ्कित रानो हराएको घर राजा हराएको दरबार (पृ.२७३, आतङ्क),

दृढ। यसपाली आफ्नो घरमा सेतो ख्याक फेरी देखापरेपछि न काजी घरकाले पनि यो कुरा लुकाएनन् (पृ.३०७, सामाजिकता),

घण। बम् ... बम् ... वन... वन ... डर.... डर.... ध्वनि प्रतिध्वनि कंध्वनि, खंध्वनि गम्ध्वनि डं डं ढं ध्वनि (पृ.३१८, सन्त्रास/यान्त्रिक जटिलता),

घञ्ज। कल्पनामा डुबेर या तर्कमा उडेर मनलाई बत्तिन दिएपछि मात्र (पृ.४२०, स्वैरकल्पना),

- घट्ट। धनं धान्यं पुष्टि वर्धनम् (पृ.४०९ मन्त्र),
- घघा। नजिकै कुमारी घरमा कुमारी छ (पृ.४०५ , संस्कृति),
- घद्ध। फुसै फुस भरिएको धाँसे भकारी ध्वाप्प (पृ.१७९, विचलन),
- घछ्छ। पहिलो जम्काभेट भयो यो भस्को पचाउनसाथ विजयाशक्तिले लाज सङ्कोच सबै पन्छाइदियो परम्परादेखि गोप्य राखिएका कुना काष्चिदेखि सारा अङ्ग प्रत्याङ्ग सर्व इन्द्रियको उन्माद पाएर शान्त भयो (पृ.२२७, अचेतन मनको प्रस्तुति),
- घटा। घनघोर घटा, डाडडाड भमभम बमवर्षा, वर्षा वर्षा (पृ.४००, आणविक सन्त्रास),
- घठा। था छ था छ हामी मात्रै कुन थूलो जात ? पोरेलाई छोयो भने पनि माथ्ला जातले नुहाउनु पर्छ (पृ.१९१, छुवाछुत प्रथा),
- घडा। त्यो ती घरकाले मान्दै आएको सेतो ख्याक, मेरो आख्यानको सेतो ख्याक मैले नै रचेको सेतो ख्याक (पृ.४३८, किंवदन्ती),
- घढा। शङ्खमूलको मसानपछि छुट्यो, लहरै मिलेका ढुङ्गाका पेटी र भकारीहरू लाइन लागेर बनेका पाटी र पौवाहरू मन्दिर जाने द्वारहरू, आकुरकुर आ कुरकुर दौडे मसाने कुरकुरहरू घाटै घाट (पृ.१६, सामाजिकता),
- द्वण। सेतो ख्याक पनि कहिल्यै मर्छ र यो पत्याइनसक्नु (पृ.३५२, निस्सारता, विसङ्गति),
- द्वज्ञ। फोटो समयमा टाले भविष्य पनि बच्दछ फोटो बढ्न दिए चाँडै अस्तित्व पनि डुब्दछ (पृ.१६७, विद्यामिश्रण) ।

(आ) तथ्याङ्क विश्लेषण

मूल्याङ्कनसम्बन्धी उपर्युक्त तथ्याङ्कहरूलाई केलाउँदा यस उपन्यासका विभिन्न प्रयोजनहरू रहेको स्पष्ट हुन्छ । तथ्याङ्क (१) मा नेपालको ऐतिहासिक यथार्थको प्रकटीकरण गरिएको छ । तथ्याङ्क (२) मा मल्लकालीन दरबार मन्दिर आदिको व्यापक कलाकारितालाई दृश्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै तथ्याङ्क (३) मा मल्लकालको अन्त्यतिर गोरखाको कुटनीति सबल रहेको जानकारी गराइएको छ भने तथ्याङ्क (४) मा उपत्यकामा हत्या हिंसाले जरा गाडेको कुरा स्पष्ट

पारिएको छ । तथ्याङ्क (५) मा धार्मिक क्रियाकलापको वर्णन गर्दै आध्यात्मिक एवम् दार्शनिक सत्यको प्रतिपादन गरिएको छ । त्यस्तै तथ्याङ्क (६) मा विधि निषेध, साइत जस्ता सांस्कृतिक पक्षलाई उजागर गरेको छ । नेपाली सामाजिक परम्परा र विश्वासलाई तथ्याङ्क (७) ले देखाएको छ भने तथ्याङ्क (१५) ले यसलाई थप पुष्टि गरेको छ । तथ्याङ्क (८) ले मल्लकालीन अवस्थाको जासुसी, कुटनीति जस्ता कुरालाई देखाउने उद्देश्य राखेको छ । किंवदन्तीय चूर्णकलाई दर्शाउने उद्देश्य तथ्याङ्क (९) र (३८) को देखिन्छ । तथ्याङ्क (१०) को उद्देश्य तत्कालीन शासन व्यवस्थालाई उजागर गर्नु रहेको छ । अर्धचेतन लेखन अति यथार्थवादी प्रवृत्ति, स्वप्नलेखन आदिलाई तथ्याङ्क (११ र १२) ले झल्काएका छन् । तथ्याङ्क (१३) ले भने पशु यौन समागमको सङ्केत गरी यौनलाई प्राकृतिक नियमसँग जोडेको छ । जीवनका आस्था र अस्तित्व प्राप्तिका चाहनालाई तथ्याङ्क (१४) ले औल्याएको छ । विद्रोह र क्रान्तिकारिताको स्वर भने तथ्याङ्क (१६) मा पोखिएको छ । सद्भावना, आस्था विश्वास नै जीवन सञ्चालनका कडि हुन् भन्ने कुरा तथ्याङ्क (१७) ले सङ्केत गरेको छ भने साङ्गीतिक पक्षको प्रस्तुति तथ्याङ्क (१८) र (२१) ले प्रस्तुत गरेका हुन् । उपन्यास भित्र पनि काव्यात्मकता घनीभूत हुन सक्छ भन्ने पुष्टि तथ्याङ्क (१९) र (२६) ले औल्याएका छन् । त्यस्तै धार्मिक क्रियासँग जीवनलाई जोड्ने काम तथ्याङ्क (२०) ले गरेको छ भने आन्तरिक अचेतन ग्रन्थी र प्रयोग धर्मितासँग जोड्ने काम तथ्याङ्क (३२) मा मन्त्रको समावेश गरिएको छ । यसरी नै तथ्याङ्क (२२) र (४१) मा उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिका विशेषता स्वरूप विधा मिश्रणको प्रयोग गरिएको छ भने तथ्याङ्क (२३) मा तान्त्रिकता र प्रयोग धर्मितालाई प्रयोजन बनाइएको छ । अचेतन मनमा यौन दमन गरिएको हुन्छ जसले ग्रन्थीको रूप लिन्छ र यो अवसर उन्मुक्त हुन्छ भन्ने कुरा तथ्याङ्क (२४) र (२५) मा प्रष्ट पारिएको छ । जीवन शून्यताको बीचमा गुञ्जन्छ भन्ने शून्यता र निस्सारतावादी दर्शनलाई तथ्याङ्क (२७) र (४०) का माध्यमबाट प्रतिपादनको प्रयोजन राखिएको छ । समसामयिक जीवनका यान्त्रिक जटिलता, आतङ्क सन्त्रास आदिको चित्रण गर्न तथ्याङ्क (२८) र (३०) को प्रयोजन रहेको छ । त्यस्तै सामाजिक भाइचारा प्रवृत्ति देखाउने प्रयोजन तथ्याङ्क (२९) को रहेको छ भने यसलाई थप मद्दत गर्ने काम तथ्याङ्क (३९) ले गरेको छ, साथै समाजमा विद्यमान

जातीयता छुवाछुतप्रथा आदिको पर्दाफास तथ्याङ्क (३७) ले गरेको छ । स्वैरकाल्पनिकताको प्रयोगमा सक्षम आख्यानकार राणाको यो प्रवृत्तिले तथ्याङ्क (३९) मा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । नवीन व्याकरणको खोजी वा व्याकरणिक नियमको वेवास्ता गरिएको प्रति तथ्याङ्क (३४) ले औँल्याएको छ । अचेतन र त्यसमा पनि दमित यौनको उन्मुक्ति तथ्याङ्क (३५) मा रहेको छ । विश्व समुदायमा फस्टाएको आणविक सन्त्रासको चित्रण भने तथ्याङ्क (३६) मा गरिएको छ । तथ्याङ्क (३३) ले भने नेपाली समाजमा विद्यमान कुमारी प्रथा र नेपाली जातीय संस्कृतिलाई ज्वलन्त प्रकाश पारेको छ ।

यसरी यस उपन्यासको विविध पक्षबाट लेखकको दृष्टि प्रक्षेपण भएको छ । विद्यामिश्रण, आलङ्कारिकता, नवीन व्याकरणको खोजी अचेतनमनोगत प्रस्तुतिका साथै सेतो ख्याकको मृत्युको कथनबाट केन्द्र भञ्जनसमेतले उपन्यासलाई उत्तर-आधुनिकताको मार्ग प्रशस्त गरेको देखिन्छ । त्यस्तै मिथकीयता, स्वैरकल्पनात्मकता, निस्सारता, शून्यताका अतिरिक्त मन्त्र र दर्शनका विविध पाटाहरूलाई समेटिएको यो उपन्यासलाई एक बहुलवादी उपन्यासका रूपमा स्थापित गराउने चाहना आख्यानकारको देखिन्छ । ऐतिहासिक यथार्थको प्रकटीकरण एवम् मिथकको प्रभावकारी प्रस्तुति र किंवदन्तीको यथेष्ट प्रयोग गर्नु यसको अर्को लेखकीय प्रयोजनात्मकता रहेको देखिन्छ । समग्रमा बहुलवादी, बहुआयामिक, उत्तरआधुनिक दार्शनिक, मनोवैज्ञानिक, ऐतिहासिक, बौद्धिक वैचारिक उपन्यास नेपाली साहित्यलाई प्रदान गर्नु, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक आदि यथार्थ प्रकट गर्नु, लेखकको मूल्याङ्कनका पाटाहरू हुन् । अत्यन्त बढी सूचना दिनुको अलवा मनोरञ्जन र तार्किकतासँग अनुनय समेत गर्नु पनि यस उपन्यासको लेखकीय मूल्याङ्कन हो ।

४.५ परिणाम

आख्यान विश्लेषणका अन्य आधारहरू जस्तै परिणाम पनि एक महत्त्वपूर्ण आधार हो । यो तत्त्व आख्यानको संवृत्त भागको पुछारतिर प्रकट हुन थालेर प्रायः त्यसपछि टड्कारो रूपमा देखापरेको हुन्छ । सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासले गम्भीर सामाजिक, ऐतिहासिक आदि परिणाम देखाएको छ । यी केही महत्त्वपूर्ण परिणामलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

- ज्ञ। सेतो ख्याकको मृत्युले विवेच्य उपन्यास सेतो ख्याकको आख्यानको मूल पात्र एक मिथक भन्दा धेरै हुन नसकेको देखिन्छ ।
- द्। सेतो ख्याकको मृत्यु हुनाले यस उपन्यासले मानवीय आस्थाको मृत्युको सङ्केत गरेको छ ।
- घ। सेतो ख्याकको मृत्युले सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासलाई केन्द्रभङ्गको परिणतिमा पुऱ्याई उत्तरआधुनिक चिन्तन र दर्शनसँग जोडेको छ ।
- द्वा। नीभा निभी आदिको सङ्केतबाट सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासले जयप्रकाश मल्ल राजा रहेको कान्तिपुर राज्यको पतन भएको ऐतिहासिक अवस्थाको परिणामलाई सङ्केत गरेको छ ।
- छ। कुमारीको वर्णनबाट बडाकाजीमा अन्त्यमा देखिएको आनन्दानुभूतिले नवीन राज्य (गोरखा) को विजयले प्रजाहरूमा विशाल नेपाल राज्यको स्थापनाका लागि उत्साह र साहसको इच्छाशक्ति उदाएको सङ्केत गरिएको छ ।
- ट। नीभामा आएका विभिन्न यौन तरङ्गका घटनाले यस उपन्यासले अचेतनको भूमिका जीवनमा महत्त्वपूर्ण र शक्तिशाली हुने कुरा स्पष्ट पारेको छ ।
- ठ। अनुकथानमा लेखकले गरेको टिप्पणीमा 'मैले नै रचेको सेतो ख्याक' भनेबाट विवेच्य उपन्यास सेतो ख्याकको आख्यान ऐतिहासिकता, मिथकीयता, बौद्धिकता, आदिका नाममा तयार पारिएको एक कलात्मक भ्रम पात्रको परिणति यहाँ देखिन्छ । यस कुरालाई उपन्यासको अन्तिम वाक्य 'सोच्च ठान्न र मन घुमाउन कसले रोक्न सक्छ र ?' भन्ने भनाइबाट थप पुष्टि गरेको छ ।

यसरी हेर्दा सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यास सेतो ख्याक एक मिथकलाई आधार बनाइ लेखिएको उपन्यास हो । यस पात्रको मृत्युले मानवीय आस्था, मूल्य र मान्यताको मृत्यु हुनु हो । पाठकको रोजाइको पात्रको मृत्युले यस उपन्यासमा केन्द्र भङ्गको स्थितिलाई स्वीकारी उत्तरआधुनिक दिशालाई आत्मसाथ गरेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा उपत्यकाली राजा र रजौटाहरूको पतन र गोरखाली राजाको एकीकरणको प्रयासलाई सफल परिणाममा पुऱ्याइएको चित्रण गरिएको छ । उपत्यकाली जनता र राज्यका अङ्गमा कार्यरत कर्मचारीले समेत नवीन राज्य स्थापनाको महत्त्वलाई आत्मसात गरेको परिणति यस उपन्यासमा रहेको छ । मानिसमा दमित अवस्थामा

रहेको अचेतनको भूमिका ज्यादै र व्यापक हुने मनोवैज्ञानिक परिणतिलाई समेत यसले परिणामकै रूपमा अभिव्यक्त गरेको छ । अन्ततः उपन्यास एक कलात्मक भ्रम भन्दा धेरै हुन नसक्ने तथ्यको उद्घाटन गर्नु यस उपन्यासको अन्तिम परिणति देखिन्छ । अतः सेतो ख्याक आद्यबिम्बको नव मूर्तिकरणको महत्त्वपूर्ण नमुना रहेको बुझिन्छ ।

४.६ कथान्तक

कथान्तकलाई पनि आख्यान विश्लेषणको मुख्य पाटो मानिन्छ । आख्यानको अन्तिम बिन्दुमा रहने कथान्तक शब्द, पदावली, वाक्य, अनुच्छेद जस्ता प्रकारमा हुन्छ । सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा कथान्तकको प्रयोग कसरी भएको छ भन्ने कुरालाई हेर्न तलको तथ्याङ्कलाई आधार बनाइएको छ “सोचन ठान्न र मन घुमाउन कसले रोक्न सक्छ र ?” (पृ. ४३८) ।

उपर्युक्त तथ्याङ्कलाई केलाउँदा कथान्तकका रूपमा आएको उक्त वाक्यले आख्यान समाप्त भएको सङ्केत गरेको छ । यो कथान्तकका रूपमा मात्र नआई उपन्यासको मूल विचारलाई समेत सङ्केत गर्न सक्षम वाक्य भएर आएको देखिन्छ । यस वाक्यमा कथाजगतको घटनालाई वर्तमान कालमा लगेर टुङ्गयाउने प्रविधिलाई अनुसरण गरिएको छ । आख्यानकारको सोचाइ ठम्याइ र मनको विवरण स्वरूप यस उपन्यासले मूर्तता प्राप्त गरेको धारणा रहेको छ । सोचन, ठान्न र मन घुमाउनलाई कसैलाई रोक्न नसक्ने टिप्पणी आख्यानकारको छ । आख्यानकारको उक्त कथान्तकबाट सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा निम्न कुराहरूको संयोजन रहेको छ :

सोचनु : बौद्धिकता, तार्किकता (तात्कालिकता),

ठान्नु : वैयक्तिकता, (ताक्षणिता) उत्तरआधुनिक चेत,

मन घुमाउनु : अचेतन स्वैरकल्पना,

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार

जगदीशशमशेर राणाको जन्म वि.सं १९८६ भाद्र ६ गतेका दिन भएको हो । सम्पन्न राणा परिवारमा जन्मिएका यिनको स्कूले शिक्षा घरमा नै प्राप्त भयो । त्रिचन्द्र कलेजबाट स्नातक तह उत्तीर्ण गरेका यिनले इलाहाबाद (प्रयाग) विश्वविद्यालयबाट इतिहास विषय अन्तर्गतको अन्तर्राष्ट्रिय मामिला र कानून विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरे । प्राचीन पूर्वीय शिक्षामा विशेष दखल भएका राणाले औपचारिक शिक्षा र स्वाध्ययनका कारण पाश्चात्य शिक्षामा समेत आफ्नो योग्यता कायम राखे । पूर्वीय दर्शनबाट प्रभावित रही सोही दर्शनलाई आफ्ना रचनामा प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति समेत यिनमा देखिन्छ ।

राजनैतिक, कलाकारिता आदि क्षेत्रमा समेत सशक्त रहेका जगदीशशमशेर राणा काव्य साधनामा पनि ज्यादै शक्ति सम्पन्न व्यक्तित्व हुन् । मुनामदन भ्रमण (२००३) समालोचनात्मक कृतिबाट साहित्यमा प्रवेश पाएका राणा नरसिंह अवतार (२०३७) को प्रकाशनसँगै चर्चाको शिखरमा पुग्न सफल भएका छन् । नरसिंह अवतारले नेपाली काव्यलाई सार्वभौमिक, विश्वजनीन, सार्वकालिक रूप बनाएको छ भने सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा आइपुग्दा उनको साहित्यिक चेत आञ्चलिकतामा पुगेको देखिन्छ । तन्त्र चित्रकला, वस्तुकला, मूर्तिकला आदिमा समेत आफ्नो ज्ञानको क्षितिज विस्तार गरेका राणाले विविध विषयको समष्टिकृति संयोजन सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा गरेका छन् । मानवीय कार्य र भावनाको भव्य चित्रण गरिएका यिनका कृति अलौकिकता, मनोगतता, अमूर्तता, असम्प्रेष्यता आदिका कारण दूर्बोध्य समेत बन्न पुगेका छन् ।

सेतो ख्याकको आख्यान जगदीश शमशेर राणाको ज्यादै सशक्त औपन्यासिक कृति हो । मल्लकालको अन्तिम वर्षको चित्रण गरिएको यस उपन्यासमा मिथक, दर्शन, इतिहास आदिको सन्तुलित सम्मिश्रण गरिएको छ । विषयगत विविधताका कारण वस्तु सारलाई देखाउन ज्यादै कठिन रहेको यस उपन्यासमा विधागत मिश्रितताको स्थिति

समेत पाइन्छ । मल्लकालको अन्तिम राजा जयप्रकाश मल्लको अन्तिम वर्षको आख्यान भनी समयगत सन्दर्भ स्पष्ट पारिएको यस उपन्यासको अभिमुखीकरण अंशमा काठमाडौं उपत्यकाका तीन राज्य भक्तपुर, ललितपुर, कान्तिपुरको स्थानगत सन्दर्भ विशेष रूपमा आएको छ । राजा जयप्रकाश मल्ल, गोरखाली आदि पात्रको अभिमुखीकरण अंशमा देखिए तापनि सेतो ख्याक, नीभा आदि चरित्र उपन्यासमा प्रमुखताका साथ आएका छन् । मूलतः आन्तरिक क्रियाको प्रस्तुति रहेको यस उपन्यासमा आंशिक अन्तक्रिया र अन्तर्क्रियाका प्रसङ्गसमेत आएका छन् । यस उपन्यासको अभिमुखीकरण अंश ज्यादै सशक्त देखिन्छ ।

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा कुलानन्दको हत्या प्रसङ्ग, गोरखालीको आक्रमण प्रयास, सेतो ख्याकको आगमन, विलयन, सेतो ख्याकको मृत्यु, कान्तिपुरमाथि गोरखालीको आक्रमण जस्ता महत्त्वपूर्ण जटिलताको उत्तरोत्तर विकास भएको छ ।

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरी वर्तमान जटिल विश्वस्थिति, आणविक सन्त्रास, पूर्वीय दर्शनको महत्त्व प्रतिपादन, मिथकीय आद्यविम्ब, अचेतन मनको दमित चाहना र त्यसले जीवनमा पार्ने प्रभाव, ऐतिहासिकता, मन्त्र विधाभञ्जन, विधामिश्रण, अस्तित्व, विसङ्गति, निस्सारता आदि विविधताको समष्टिगत प्रस्तुति पाइन्छ । वर्तमान विविधताको चित्रणले साहित्यमा बहुलवादी प्रवृत्तिलाई निम्त्याउने लेखकीय मूल्याङ्कन देखिन्छ ।

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यासमा विभिन्न आख्यान चूर्णकका अतिरिक्त सेतो ख्याकको अवसान, उपत्यकाका राज्यहरूको पराजय सेतो ख्याकको अवसानले देखाएको केन्द्र भङ्गको सङ्केत जस्ता मुख्य परिणाम बनेर आएका छन् ।

सेतो ख्याकको उपन्यासमा सोचन, ठान्न र मन घुमाउन कसले रोक्न सक्छ र ? भन्ने कथान्तकको प्रयोग गरिएको छ । दार्शनिकता, उत्तरआधुनिकता तथा स्वैरकल्पनात्मकता जस्ता सङ्केत दिने यो कथान्तकले कथाजगत्को घटनालाई वर्तमानसँग जोड्न सफल भएको देखिन्छ ।

सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यास नेपाली आख्यानक्षेत्रको प्रयोगशील उपन्यासका रूपमा स्थापित छ । ऐतिहासिकता, कलाकारिता, स्वैरकल्पना, दार्शनिकता, साङ्गीतिकता, आलङ्कारिता, जातीयता, मिथकीयता, विधागत मिश्रितता आदि अनेक पक्षहरूको एकीकृत प्रस्तुति हो । सेतो ख्याकको आख्यान यौन र यौनिकतालाई जीवनसँग जोडेर विविध पक्षहरूमाथि यसको व्यापक आवश्यकता उपन्यासमा देखाइएको छ । दरबारिया विलासीपनको अनेकौँ सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएका यस उपन्यासमा ऐतिहासिकताको जलप लगाई र मिथकलाई जीवन्तता दिने प्रयास गरिएको छ । अन्तर्लयात्मकता, अनुप्रासिकता आदिका कारण उपन्यास काव्यात्मक बनेको छ । उखान टुक्का, मन्त्र, संस्कृतका सूक्ति, वेदवत् (मन्त्रवत) लेखन आदि विविध नवीन प्रयोग उपन्यासमा पाइन्छ । मल्लकालीन शासन पद्धति, राज्यमा भएका बाह्य आक्रमण, आन्तरिक कलह समेत यस उपन्यासका विषय हुन् । मूलतः हिन्दू धार्मिक केन्द्रीयता यहाँ रहेको छ । गोरखाली राजाको एकीकरण अभियान एवम् उपत्यकामा त्यसको प्रयास र सफलतालाई देखाउनु उपन्यासको मूल विषय हो । त्यस्तै तत्कालीन अवस्थाको राजनीतिक, कुटनीतिक, दण्ड, नैतिक आदिको सघन प्रस्तुति उपन्यासमा पाइन्छ । नेवारी, हिन्दी, संस्कृत, पाली आदि विविध भाषाको प्रस्तुति रहेको यस उपन्यासमा नेवारी आस्था र विश्वासको केन्द्रीयता रहेको छ जसलाई सेतो ख्याक नामक अलौकिक प्राणीले प्रतिनिधित्व गरेको छ । गीत, भजन, मन्त्र आदिले विधा मिश्रणको अवस्था सिर्जना भएको छ भने द्वित्व र अनुकरणात्मक शब्दको दरिलो अवस्था यस उपन्यासमा छ । तान्त्रिकता र अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले उपन्यास असम्प्रेष्य र जटिल बनेको छ । प्रतीकात्मक प्रस्तुतिको प्रयोग रहस्य व्यङ्गयात्मकताको उपस्थिति पनि उपन्यासमा छ । दरबारिया भोग विलास र त्यसका आसेपासेको जीवन शैलीले पनि उपन्यासमा स्थान पाएको छ ।

छुवाछुत प्रथाको चित्रण गर्नु यस उपन्यासको अर्को प्रयोजन देखिन्छ । एउटा अनुच्छेद भरी एउटा मात्र पूर्ण विरामको प्रयोग गरिएको समेत प्रशस्त देखिन्छ । प्रयोगवादी कविता लेखनको प्रत्यक्ष प्रभाव भेटिने यस उपन्यासका कतिपय पारिभाषिक शब्दलाई बोल्ड गरिएको छ । संस्कृत साहित्यको गद्यलेखनमा चर्चित वाण भट्टको

प्रभाव यिनको लेखनमा देखिन्छ । वाक्य, अर्थी आदि विचलनका अनेक प्रकारको प्रयोग उपन्यासमा भएको छ । चिद् वैषम्य, आलङ्कारिकताको स्थिति पनि उपन्यासमा विद्यमान देखिन्छ ।

यसरी सेतो ख्याकको आख्यान उपन्यास आख्यान विश्लेषणका विभिन्न अङ्गहरूको सुदृढ प्रयोग गरिएको उपन्यास हो । यसलाई आख्यान विश्लेषणका उपकरणका आधारमा अध्ययन गर्ने सकिने स्थिति देखिन्छ । यसको आख्यानात्मक संरचना कसिलो देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- उपाध्याय, कमलराज, सेतो ख्याकको आख्यानको कृतिपरक अध्ययन, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०६६ ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद, साहित्य प्रकाश, पाँ.सं, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४९ ।
- एटम, नेत्र, नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना, काठमाडौं : एकता बुक्स
डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि., २०६७ ।
- गौतम, कृष्ण, आधुनिक आलोचना अनेक रूप अनेक पठन, काठमाडौं : साभा प्रकाश,
२०५० ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, समाकालीन नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण,
काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६० ।
- ....., 'औपन्यासिक नवप्रयुक्तिको रूपमा बाढी र यसको आनुभवन्यासिक विश्लेषण'
आख्यान पुरुष डा. ध्रुवचन्द्र गौतम, (सम्पा.) लक्ष्मणप्रसाद गौतम र
खुमनारायण पौडेल, नेपाल : चितवन वाङ्मय प्रतिष्ठान, २०६०, पृ.११६ ।
- घिमिरे, विष्णुप्रसाद, साहित्यकार जगदीशशमशेर राणाको जीवनी, व्यक्तित्व र
साहित्यिक कृतित्वको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर :
नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०५४ ।
- जालादि विश्वमित्र, उपन्यास कला एक विवेचना , वाराणसी : सरस्वती मन्दिर, सन्
१९६२ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.) नेपाली कविता भाग ४, चौ.सं., ललितपुर : साभा
प्रकाशन, २०६० ।
- थापा, हिमांशु , साहित्य परिचय, चौ.सं , काठमाडौं: डबली प्रेस, २०५० ।
- नेपाल, घनश्याम, आख्यानका कुरा, दो.सं, भारत पश्चिम बङ्गाल : एकता बुक्स
प्रा.लि, सन् २०११ ।
- न्यौपाने, टङ्कप्रसाद, साहित्यको रूपरेखा, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३८ ।
- पुडासैनी, वीरेन्द्र, विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाका आख्यानको आख्यान शास्त्रीय
विश्लेषण, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, २०६८ ।

- पोखरेल, टीकाराम, 'ऐतिहासिक उपन्यासमा कल्पनाको प्रयोग', गरिमा, (वर्ष २३, अङ्क १, २०६० पौष), पृ. ३० ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य, (सम्पा.) नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०६७ ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद, 'अलिखित उपन्यासको रचनाशिल्प', आख्यान पुरुष डा. धुव्रचन्द्र गौतम, २०६०, पृ. ६१ ।
- पौडेल, गोपीन्द्र, कथाको सौन्दर्यशास्त्र, काठमाडौं : पायोनियर अफसेट प्रिन्टर्स, २०६५। प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, चौ.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६१ ।
- प्रधान, हृदयचन्द्रसिंह (सम्पा.), 'कवि सम्मेलन', साहित्यस्रोत, (वर्ष १, अङ्क ६ पूर्णाङ्क ७, २००४), पृ. १०३-१०९ ।
- प्रेमचन्द्र, हिन्दी साहित्यकोश भाग १, वाराणसी : ज्ञानमण्डल, सन् १९७८ ।
- बराल, ईश्वर र अन्य (सम्पा.), नेपाली साहित्यकोश, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५५ ।
- बराल, ऋषिराज, उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५६ ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, ते.सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६ ।
- भट्टराई, घटराज, नेपाली साहित्यको परिचयकोश, काठमाडौं : नेशनल रिसर्च यशोसियट, २०५१ ।
- राई, इन्द्रबहादुर, सेतो ख्याकको आख्यानको बनोट र बुनोट, काठमाडौं : नइ प्रकाशन, २०६५ ।
- ....., 'सेतो ख्याकको आख्यानको वैचारिक बनोट र बुनोट', गरिमा (वर्ष २३, अङ्क ४, पूर्णाङ्क २६८ २०६१), पृ. ८२-८९ ।
- ....., 'सेतो ख्याकको आख्यानको बनोट र बुनोट', गरिमा (वर्ष २४, अङ्क १०, २०६३), पृ. ४९-५८ ।
- राणा, जगदीशशमशेर, सेतो ख्याकको आख्यान, दो.सं. काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६० ।
- राय, गोपाल, उपन्यासको शिल्प, पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, सन् १९७३ ।

- लामिछाने, यादवप्रकाश, नेपाली कथा उपन्यास, सिद्धान्त र समीक्षा, दो.सं., काठमाडौं :
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६४ ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक
पुस्तक पसल, २०६२ ।
- ....., नेपाली काव्य समालोचना, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६७ ।
- ....., 'कृतिमा शैलीय चयनको भूमिका' वाङ्मय, (वर्ष १३, पूर्णाङ्क १३ ,
२०६३/०६४), पृ. ५३ ।
- वर्मा, रामचन्द्र, संक्षिप्त हिन्दी शब्दसागर, सा.सं., काशी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड सन्
१९७१ ।
- शर्मा, गोपीकृष्ण, संस्कृत साहित्यको रूपरेखा, ते.सं., काठमाडौं :: अभिनव प्रकाशन,
२०६३ ।
- शर्मा, प्रदीपकुमार, हिन्दी उपन्यासका शिल्प विधान, कानपुर : अभय प्रकाशन, १९९० ।
- शर्मा, मोहनराज, शैली विज्ञान, दो.सं., काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान,
२०५९ ।
- ....., समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, दो.सं., काठमाडौं : अनामनगर
अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन, २०६३ ।
- ....., आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक पाठकमैत्री समालोचना, काठमाडौं : क्वेष्ट
पब्लिकेसन, २०६६ ।
- ....., 'सिर्जनात्मक लेखनका सैद्धान्तिक पक्षहरू', वाङ्मय, (वर्ष १२, पूर्णाङ्क १२,
२०६२/०६३), पृ. ५ ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल, शोधविधि, ते.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन,
२०६२ ।
- श्रेष्ठ, दयाराम, सन्दर्भ र मूल्याङ्कन, विराटनगर : पूर्वाञ्चल पुस्तक भण्डार, २०२५ ।
- ....., नेपाली कथा भाग ४, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५७ ।
- सुवेदी, राजेन्द्र, 'विचलित मूल्यको औपन्यासिककीकरण : सेतो ख्याकको आख्यान',
मधुपर्क, (वर्ष ३८, अङ्क ९, २०६२), पृ. २५-२९ ।

....., सिर्जनात्मक लेखन, सिद्धान्त र विश्लेषण, दो.सं., काठमाडौं : पाठ्यसामग्री
पसल, २०६४ ।

Abram, M. H. **A Glossary of Literary Terms**, Reprinted, Delhi: Macmillan India
Limited, 1993.

Diyanni, Robert, **Literature**, 4th Ed. New York: the McGraw hill companies, 2002.

Forester, E.M. **Aspects of the novel**, Reprinted, England: Penguin Book 1990 .

Routledge and Kegan Pal, **The anatomy of the Novel** , London, Mariorie Boulton
1975.

Sally Wenmeire, **Oxford Advanced Learner's Dictionary**. Ney York: Oxford
University Press, 2000.

The Encyclopedia of American, Volume 20, America: American corporation 1963.

